

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

ISCA

№1 (5) 2024

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 1 (5) 2024

Astana 2024

**MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA
ЖУРНАЛЫНЫҢ РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚАСЫ**

БАС РЕДАКТОР

**Кариев Елдос Максатович, PhD, Астана халықаралық университеті
ЖШС (Қазақстан);**

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

**Сабитов Жаксылық Муратович PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК «Жошы Ұлысын
зерттеу ғылыми институты» директорының м.а. (Қазақстан);**

РЕДАКТОРЛАР:

**- Ибраева Айгерим Ергалиевна, PhD, әлеуметтік-гуманитарлық
ғылымдар жоғары мектебінің деканы, Астана халықаралық университеті
(Қазақстан);**

**- Шевнина Ирина Викторовна, PhD, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті (Қазақстан);**

**- Балгабаева Гаухар Зкрияновна, тарих ғылымдарының кандидаты,
доцент, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Қазақстан);**

**- Кушқумбаев Айболат Кайрслямович, тарих ғылымдарының
докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан);**

**- Атакан Акчай, PhD, доцент, Анкара Хажы Байрам Вели университеті
(Түркия);**

- Мелтем Акынжы, Phd, Ақдениз университетінің доценті (Түркия);

**- Салихов Ахат Губаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей
ғылым академиясының Уфа федералдық ғылыми орталығының жетекші
ғылыми қызметкері, (Ресей Федерациясы).**

**РЕДАКЦИЯ ЖУРНАЛА
MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA**

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кариев Елдос Максатович, PhD, Международный университет Астана (*Казахстан*)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОР

Сабитов Жаксылык Муратович PhD, и.о. директора Научного института изучения Улуса Джучи" КН МНВО РК (*Казахстан*);

РЕДАКТОРЫ:

- **Ибраева Айгерим Ергалиевна**, PhD, декан Высшей школы социально-гуманитарных наук, Международный университет Астана (*Казахстан*);

- **Шевнина Ирина Викторовна**, PhD, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы (*Казахстан*);

- **Балгабаева Гаухар Зкрияновна**, кандидат исторических наук, доцент, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы (*Казахстан*);

- **Кушкумбаев Айболат Кайрслямович**, доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (*Казахстан*);

- **Атакан Акчай**, PhD, доцент, университет Анкара Хаджи Байрам вели (*Турция*);

- **Мелтем Акынжы**, Phd, доцент, университет Акдениз, (*Турция*);

- **Салихов Ахат Губаевич**, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Уфинский федеральный исследовательский центр Российской академии наук, (*Россия*).

**EDITORIAL TEAM OF THE JOURNAL
MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA**

CHIEF EDITOR

Kariyev Eldos, PhD, Astana International University LLP (Kazakhstan);

DEPUTY CHIEF EDITOR

Sabitov Zhaksylyk, PhD, Acting Director «Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi» CS MSHE RK (Kazakhstan);

EDITORS:

- **Ibrayeva Aigerim**, PhD, Dean of the Graduate School of Social Sciences and Humanities, Astana International University LLP (Kazakhstan);

- **Shevnina Irina**, PhD, Akhmet Baitursynuly Kostanai regional university (Kazakhstan);

- **Balgabaeva Gaukhar**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Akhmet Baitursynuly Kostanai regional University (Kazakhstan);

- **Kushkumbayev Aibolat**, Doctor of Historical Sciences, Professor, L. Gumilyov Eurasian National University;

- **Atakan Akcay**, PhD, Associate Professor, Ankara Haci Bayram Veli University (Turkey);

- **Meltem Akinci**, Phd, Associate Professor, Akdeniz University, (Turkey);

- **Salikhov Akhat**, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences (Russia);

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000

Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)

E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia

Owner: Astana International University

Periodicity: quarterly

Circulation: 500 copies

CONTENT

Г.К.Асанова <u>ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ГЕНЕЗИСІ (мемлекеттердің пайда болуының шығыс (еуропалық емес) жолының жалпы тұжырымдамасы контекстінде)</u>	<u>7</u>
Е.М. Қариев, Д.Т. Тлеуғабулов, А.Т. Дүкомбайев, Т.В. Брынза, А.Е. Егінбай, А.Ғ. Омаров, М.А. Рысбергенов, А.Р. Мұхаметзянов, С. Болатбекқызы, А.М. Тагленов, В.Г. Марциоха, М.Б. Валиханова, Д.К. Жанатаев, А. Абу <u>ШҰБАРАТ ЖӘНЕ МОЛАЛЫ КӨНЕ ЗАМАН ЖӘНЕ КЕЙІНГІ ОРТАҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ 2023 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АЛҒАШҚЫ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ</u>	<u>24</u>
Г.Б.Сулейменова <u>КУЛЬТУРА ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ В СРЕДНИЕ ВЕКА</u>	<u>36</u>
Қ.С.Өскембаев <u>ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХНАМАСЫ ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕР</u>	<u>52</u>

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ГЕНЕЗИСІ
(мемлекеттердің пайда болуының шығыс (еуропалық емес)
жолының жалпы тұжырымдамасы контекстінде)

Гульмира Кабыланқызы Асанова

Астана Халықаралық университетінің
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар
мектебінің профессоры, Астана қ., Қазақстан.
E-mail: agk569@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ мемлекеттілігінің генезисі шығыс (еуропалық емес мемлекеттер) жолының пайда болуының тарихи процесінің жалпы контекстінде қарастырылады. Тарих ғылымында Шығыс тек қана географиялық емес, сонымен қатар, тарихи, мәдени, өркениеттік мағынада қолданылады. Шығыстағы билік институттарының пайда болуы мен қызмет етуінің ерекшелігі мен табиғаты типологиялық сипаттамалармен, тарихи, идеологиялық, этникалық, әлеуметтік-мәдени, табиғи-климаттық және экономикалық табиғат сипаттамаларымен байланысты. Бұл ерекшеліктер мемлекеттердің пайда болуының шығыс, азиялық (еуропалық емес) жолын құрды.

Қазақтардың мемлекеттілігі – бұл ежелгі дәуірден бастап Қазақстан аумағында болған ірі көшпелі империялар мен жекелеген хандықтардың мемлекеттілігінің жалғасы. Мемлекеттіліктің пайда болуы жеке меншіктің және таптық қоғамның қалыптасуымен (еуропалық жол) емес, прото-мемлекеттер сияқты алғашқы саяси құрылымдардың қалыптасуымен, рулық қоғамның біртіндеп дамуы, көшуі нәтижесінде мемлекетке айналуымен байланысты болды. Бұл ерекшеліктер, жалпы көшпелі өркениеттерде, атап айтқанда, қазақтарда мемлекет институты болмаған деген түрлі теориялардың туындауына себеп болды.

Түйін сөздер: мемлекеттілік, көшпелі халықтардың мемлекеттілігі, қазақ мемлекеттілігі, шығыс (еуропалық емес) даму жолы, дүниежүзілік тарихи контекст.

КІРІСПЕ

Жаһандандудың қазіргі жағдайында халықтардың ұлттық бірегейлігін, тарихы мен мәдениетін сақтау қоғамдық дамуда шешуші орын алады. Тарих мемлекеттіліктің негізгі элементтерінің бірі болып табылады, осылайша уақыт байланысын, мемлекеттілік тарихы мен дәстүрлерінің сабақтастығын қалпына келтіреді және сақтайды. Қазақстанның тәуелсіздік

пен егемендікке ие болуы, тарих ғылымында қалыптасқан стереотиптер мен тәсілдер әлемін өзгертті. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдарында болған өзгерістер қоғамда ұлттық тарихты зерделеудің қағидатты жаңа әдіснамалық тәсілдерін айқындады. Зерттеулерде Қазақстан тарихының «ақ дақтарын» ашу жөніндегі бағдарламаны іске асыру басым орынға ие болды. Тарихшылардың күш-жігері бұрын «жабық тақырыптарды» жарықтандыруға, елдің революцияға дейінгі және кеңестік тарихының біржақты зерттелген мәселелерін қайта қарастыруға бағытталған. Тарихи ғылым қоғамының сұранысы артты (Қозыбаев, 2006: 11). Ұлттық тарих қоғамдық ғылымдардың орталық буыны және тарихи сананы қалыптастыру мен патриотизмді тәрбиелеудің маңызды құралы болуға тиіс. «...Әр халық өз тарихын бөтен идеологияның ықпалына түспей жазуы керек. Ұлттық мүдделер тұрғысынан жазылған тарих ұлттық сананың оянуына ықпал етеді» деп атап өтті Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында [26].

Қазақ мемлекеттілігінің генезисі, жалпы көшпелі халықтардың мемлекеттілігін зерттеу әдіснамасы мәселесі Қазақстанның қазіргі тарихнамасындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы – бұл әлемнің әртүрлі халықтары арасында әртүрлі жолдармен жүріп өткен ұзақ, күрделі және біртіндеген тарихи процесс. Тарих ғылымында мемлекеттердің пайда болуы мен дамуының екі жолы бар – еуропалық және еуропалық емес (азиялық). Олар өз дамуында сәйкесінше екі түрлі әлеуметтік және саяси құрылымға әкеледі. Қазақтардың мемлекеттілігі-ежелгі дәуірден бастап Қазақстан аумағында болған ірі көшпелі империялар мен жекелеген хандықтардың мемлекеттілігінің жалғасы. XV ғасырда құрылған Қазақ хандығы аумақтың бірлігі, мәдениеттің, діннің және тілдің саяси құрылымы мен ортақтығы белгілері бойынша дербес мемлекеттің өлшемдеріне сай келді. Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде Қазақстан аумағы түрлі өркениеттерді, мәдениеттерді, халықтарды біріктіретін «көпір» болды. Сондықтан, қазіргі жағдайда қазақ мемлекеттілігінің генезисін әлемдік тарих, Еуразия тарихы, көшпелі өркениеттер, түркі халықтарының, Орталық Азия елдерінің тарихы тұрғысынан қарастыру керек деп есептейміз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

1. Дереккөздер ретінде еуропалық, ресейлік және қазақстандық зерттеушілердің арнайы ғылыми еңбектері, Орталық Азияның көшпелі халықтарының тарихы бойынша теориялық-жалпылама жұмыстар,

монографиялар, мақалалар, ғылыми көзқарастарды, тарихи процестердің көзқарасын, теориялық тұжырымдамалар мен әдіснамалық ұстанымдарды белгілеуге және егжей-тегжейлі көрсетуге, олардың эволюциясын бақылауға мүмкіндік берген мақалалардың тезистері тартылды.

Адамзаттың тарихи дамуындағы табиғат пен қоғамның тұтастығы мен өзара шарттылығы идеясы терең негізделген бірқатар зерттеушілердің еңбектері маңызды әдіснамалық мәнге ие. Қоғам мен табиғат арасындағы қатынастардың бағыты мен сипатын, олардың адам өмірінің барлық салаларында өзара әрекеттесуінің негізгі принциптері мен заңдылықтарын ашатын негізгі әдіснамалық ережелер бар ғалымдардың еңбектері үлкен теориялық мәнге ие.

2. Зерттеу мәселелерін шешу тарихшылық принципіне негізделген. «Тарихшылықтың негізгі алғышарты - өткеннің тәуелсіздігін құрметтеу. Тарихшылықты жақтаушылар әр дәуір өзіне тән мәдениеті мен құндылықтары бар адам рухының ерекше көрінісі деп санайды. Егер біздің замандасымыз басқа дәуірді түсінгісі келсе, ол өткен уақыт ішінде адамдардың өмір сүру жағдайлары мен менталитеті, мүмкін адам табиғатының өзі айтарлықтай өзгергенін түсінуі керек. Тарихшы мәңгілік құндылықтардың қамқоршысы емес, ол әр дәуірді өз категориялары бойынша түсінуге, өз құндылықтары мен басымдықтарын қабылдауға тырысуы керек» [27, 16].

Қазақ мемлекетілігі генезисінің проблемалары мемлекеттердің пайда болуының шығыс (еуропалық емес) жолының жалпы тұжырымдамасы, сондай-ақ әлемдік тарих, Еуразия тарихы, көшпелі өркениеттер контекстіндегі нақты әлеуметтік-тарихи жағдайлардың салдары ретінде қарастырылады.

Жұмыста танымның жалпы ғылыми принциптері, кезеңдерге бөлу әдістері, логикалық талдау, салыстырмалы тарихи, жүйелік қағидалары қолданылды.

ТАЛҚЫЛАУ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕР

Мемлекеттілік генезисінің мәселелерін зерттей отырып, К. Маркс алғаш рет азиялық өндіріс әдісіне негізделген мемлекеттердің пайда болуының ерекше шығыс (еуропалық емес) жолы туралы идеяны ұсынды. Шығыс қоғамдары мен мемлекеттерімен танысып, азиялық қауымдастықты қоғамның негізгі бірлігі ретінде зерттей отырып, ол жеке меншікті, демек, таптық күресті көрмеді. Осыған сүйене отырып, Батыс пен Шығыс арасындағы құрылымдық айырмашылықтардың бар екенін мойындауға негіз болатын Шығыс ерекше құбылысы идеясы ұсынылды.

Алғаш рет Азиялық өндіріс әдісі туралы түсінік 1853 жылы Маркс пен Энгельстің хат-хабарларында [20, 174-261] және Маркстің «Үндістандағы Британдық үстемдік» мақаласында [21, 130-36] қолданылған. «Саяси экономиканы сынға алу» (1859) еңбегінің алғысөзінде К.Маркс «азиялық, ежелгі, феодалдық және заманауи, буржуазиялық, өндіріс тәсілдерін экономикалық әлеуметтік формацияның прогрессивті дәуірлері ретінде белгілеуге болады» деп нақты айтады [21, 7]. Азиялық өндіріс әдісінің жекелеген аспектілерінің сипаттамасы марксизмнің негізін қалаушылардың кейінгі жұмыстарында да кездеседі («Капиталда» және «Анти-Дюрингте»). Шығыс ұғымы тарих ғылымында географиялық емес, тарихи-мәдени, өркениеттік ретінде қолданылады. Мұнда адамзат қоғамының даму тарихында алғаш рет біздің дәуірімізге дейінгі 1 мыңжылдықта Ежелгі мемлекеттер (Ежелгі Греция мен Рим) пайда болған кезден бастап Шығыс Батыс дихтомиясын қалыптастырған әлеуметтік және саяси институттар, мемлекет, құқық, әлемдік діндер дамыды.

Шығыс пен Батыстың өркениеттік даму жолдарындағы түбегейлі айырмашылықтар Шығыста, жеке меншік басым рөл атқарған Батыстан айырмашылығы, жеке меншік қатынастары, нарыққа бағытталған жеке тауар өндірісінің қатынастары айтарлықтай орын алмады. Әлемдік тарихтағы Шығысты көптеген елдер, бірқатар ірі аймақтық өркениеттер (Үнді-буддист, Ассирия-Вавилон, Конфуций-Қытай, мұсылман) құрды, бірақ жоғарыда аталған ерекшеліктер (жеке меншіктің басым рөлінің болмауы, қоғамның қауымдық жүйесі) олардың ежелгі антикалық елдерден, содан кейін Батыс Еуропа елдерінен айырмашылығы олардың типологиялық ұқсастықтарының негізгі анықтаушы белгілері болды. Шығыс қоғамдарының эволюциясында шешуші рөл атқаратын негізгі әлеуметтік формалардың бірі патриархалдық-рулық ұйымның ерекшеліктерін сақтаған ауылдық қауымдастық болды. Ол көбінесе осы қоғамдардағы саяси биліктің сипатын, мемлекеттің рөлі мен реттеуші-бақылау функцияларын, құқықтық жүйелердің ерекшеліктерін анықтады.

Қазіргі әдебиетте «азиялық» өндіріс тәсілі «ауылдық қауымдастықтардың өнімді белсенділігі мен қауымдастықтарды бір уақытта пайдаланатын және басқаратын мемлекеттік биліктің экономикалық араласуының» үйлесімі ретінде сипатталады [11, 49]. Философиялық сөздікте келесі анықтама берілген: «азиялық» өндіріс тәсілі-бұл мемлекет біріктірген ауылшаруашылық қауымдастықтарының өзіндік жүйесі» [28, 14]. Басқаша айтқанда, «азиялық» өндіріс тәсілі – бұл әлеуметтік-экономикалық құрылым, онда қоғам-бұл ауылшаруашылық қауымдастықтарының жиынтығы, мемлекет - бұл өндірісті

ұйымдастыратын және шаруа қожалықтарын пайдаланатын жалғыз иесі мен аппарат. Бұл жерде өндірістің «азиялық» әдісімен негізгі өндіріс бірлігі кейбір дереккөздерде жиі түсіндірілгендей, құлдар емес, жеке шаруалар болғанын атап өту өте маңызды. Үлкен нақты материалда қазіргі зерттеушілер құлдық жүйе ерекше жағдай ретінде негізінен ежелгі әлемде пайда болатындығын көрсетті [17, 6-7]; [9, 36]. Осы тезис шығыста классикалық құлдықта, таза феодализм де болмағанын анықтайды. Шығысты өзінің ерекшелігіне, әлеуметтік құрылымдардың терең ерекшелігіне және олардың жұмыс істеу тәсілдеріне байланысты бір-бірін алмастыратын формациялардың қатаң бес мүшелі схемасына ендіруге болмайды. «бұл ауытқулар» кездейсоқ емес. XIX ғасырдың ортасындағы тарихи білімнің даму деңгейінде Маркс өзінің формациялық теориясын Еуропа тарихының материалына негіздеген болатын.

Өндірістің «азиялық» әдісін заманауи түсіну және жаңа тұжырымдамалық тәсілдер мемлекеттің даму деңгейін (әртүрлі критерийлер бойынша), мемлекеттегі жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын тану процесін, мемлекеттік басқару формасының ерекшеліктерін және қоғам мен мемлекеттің арақатынасын және т. б. зерттеу болып табылады.

Шығыстағы мемлекеттің даму деңгейі туралы айта отырып, оған берілген өкілеттіктерге байланысты қоғамға қарсы тұрған «Азия мемлекеті» немесе «тап мемлекеті» - бұл әлеуметтік, құқықтық, экономикалық, мәдени, бір сөзбен айтқанда, барлық билік институттарын біріктіретін, қоғам өмірінің барлық салалары қадағалайтын, қуатты механизм, шенеунік аппарат екенін атап өткен жөн [2, 76]. Өндірістің «азиялық» әдісін заманауи түсіну және жаңа тұжырымдамалық тәсілдер мемлекеттің даму деңгейін (әртүрлі критерийлер бойынша), мемлекеттегі жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын тану процесін, мемлекеттік басқару формасының ерекшеліктерін және қоғам мен мемлекеттің арақатынасын және т. б. зерттеу болып табылады.

Шығыстағы мемлекеттің даму деңгейі туралы айта отырып, оған берілген өкілеттіктерге байланысты қоғамға қарсы тұрған «Азия мемлекеті» немесе «тап мемлекеті» - бұл әлеуметтік, құқықтық, экономикалық, мәдени, бір сөзбен айтқанда, барлық қоғам өмірінің барлық салалары, билік институттарын біріктіретін қуатты механизм, шенеунік аппарат екенін атап өткен жөн [2, 76]. «Шығыс деспотиясы» идеясы озбырлық пен озбырлықтың мысалы ретінде көру, әр мемлекетке тән басу функциясын абсолюттеу оның әлеуметтік рөлін ұмытып кетуге әкелді. Мысалы, өзіне тән мәдениеті бар белгілі бір этникалық (немесе этносаралық) қауымдастықтың қамқоршысы

ретінде қоғамдық және жеке мүдделер арасындағы дау-дамайдағы қауіпсіздік кепілдігінің, сот төрелігінің, төрешінің функциялары, оның құндылығы мен өмір сүруінің ажырамас шарты болып табылады. Әр түрлі қоғамдарда толықтығының қандай да бір өлшемімен көрінетін мемлекеттің бұл әмбебап рөлін Ежелгі Шығыс өркениеттерінің тарихынан байқауға болады.

Билеушінің жоғары құдайлық беделін, оның деспоттық өкілеттіктерін мойындау рухани мәдениеттің, Шығыс дәстүрлі қоғамдарына тән патерналистік-статистикалық идеологияның негізгі элементі болды. Мемлекеттік билік, билеуші тұлғасында дараланған мемлекет, қауіпсіздікті, әділеттілік пен әділеттілікті сақтаудағы ерекше рөлге байланысты бұқаралық санада құдіреттілікке ие болды. Мемлекеттің экономикадағы орасан зор рөлі болды. Біздің ойымызша, бұл «Азия мемлекетінің», жалпы Азиялық даму жолының жарқын белгілерінің бірі: Шығыс пен Батыстың басты айырмашылығы - батыстағы мемлекет жеке меншікті дамытып, Шығыста басылған жағдай. Шығыс қоғамы үшін «жеке меншік болмаған немесе дамымаған кезде саяси ұйымның дамуы норма болды» [3, 173]. Біз «азиялық өндіріс әдісін» Батыстың даму кезеңдерімен салыстыруға келмейтін Шығыс қоғамдарының ерекше жолы ретінде түсінеміз.

Көшпелі типтегі мемлекеттік бірлестіктер, мемлекеттердің басқа түрлерінен гөрі, өз дәуірінің табиғи және қоғамдық-саяси процестеріне тартылды, бірақ белгілі бір кеңістіктік-уақыттық, табиғи-климаттық шекараларда ғана өмір сүру жағдайларының белгілі амплитудасымен өмір сүрді. Мұны, ең алдымен, белгілі бір қоғамдар өмірінің табиғи және саяси факторларының өзара әрекеттесу формасы, аграрлық экономиканың белгілі бір түрі арқылы белгілі бір экологиялық тауашаларда Әлеуметтік және саяси-потестарлық қызмет ету тәсілі ретінде түсіну керек. XVIII - XX ғасырдың басындағы қазақтардың көшпелі өркениеті көшпенділердің құрғақ экожүйе жағдайларына бейімделу тәсілдерін, табиғатты пайдаланудың көшпелі стратегиясының ерекшеліктерін, материалдық өндіріс жүйесінің, әлеуметтік ұйымдастыру мен қоғамдық қатынастардың ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Осы негізде Еуразияның қоңыржай белдеуінің дала, шөлейт және шөлді аймақтарының бүкіл ауқымында кең таралған көшпелі шаруашылық-мәдени типті, тарихи-мәдени қызметін зерттеуге болады [22, 5].

Бұл мәселені объективті зерттеу Еуразиялық дала өркениетінің даму тарихы бойынша тарихшылардың екі ұстанымын анықтауға мүмкіндік береді.

Кейбіреулердің көзқарастары көшпелі халықтардың өздерінің мемлекеттілігі ғана емес, тіпті тарихы да жоқ деген еуроцентристік түсініктерге негізделген. Еуроцентризм дәстүрлері ғылыми негіздеме алды. Бұл пікір марксистік кеңестік тарихнамада көшпенділер арасында мемлекеттіліктің болуын жоққа шығарған және олардың өндіріс құралдарына таптар мен жеке меншіктің болмауына байланысты мемлекеттік ұйым деңгейіне жету қабілеті болмаған деп білген. Ал, таптар мен өндіріс құралдарына жеке меншік болмағандықтан, мемлекеттіліктің де болуын жоққа шығарған.

Көшпелі мемлекеттілікті жоққа шығаратын еуроцентристік көзқарастардың бастауында неміс классикалық философиясының негізін қалаушылар И. Кант, Ф. Гегель, А. Тойнби болғаны белгілі. Атап айтқанда, И. Кант көшпенділер арасында мемлекеттіліктің бастауын көшпенділер (номадтар) мен жер иелері (отырықшы топтар) арасындағы қақтығыста көрді. Ф. Гегель көшпенділер мемлекеттіліктің қалыптасу кезеңіне жете алмады деп есептеді. А. Дж. Тойнби барлық империяларды «әмбебап мемлекеттер» деп белгілеп, оларды еуропалық демократиялық және еуразиялық деспоттық деп бөледі. Оның үстіне, соңғысы, оның пікірінше, кері дамып тез бұзылады. Осылайша, олар Еуропадағы өркениеттің пайда болуын және мемлекеттіліктің дамуын абсолюттей отырып, «өркениетті Еуропаның жабайы Азияны жаулап алу және реттеу мүмкіндігін» негіздеді. Олардың теориялары жаңа бағыттармен бірге жүрді, алдымен номадизмді зерттеудегі антропологизация теориясы, содан кейін көшпенділерде мемлекеттің пайда болуының «жаулап алу теориясы» (Ратцель және т. б.), яғни. көшпелі империялардың пайда болуы. Халықтарды «отырықшы» және «көшпелі» деп бөле отырып, олар соңғысына теріс реңк беруге тырысты. Негізінде, олардың айырмашылығы - тек әр түрлі жолмен дамуы: басқарудың әр түрлі формасы болды, біреуінде - отырықшы егіншілік болса, екіншісінде - көшпелі мал шаруашылығы, кейбіреулерінде көптеген жазбаша дереккөздер болса, екіншісінде бай ауызша дәстүр болды.

Сондай-ақ, осы ұстанымдар тұрғысынан, көшпелі халықтардың әлемдік тарих пен мәдениеттегі рөлі туралы мәселе қарастырылды. Батыстың көптеген зерттеушілері көшпелі қоғам мен көшпелі экономиканың тоқырауы туралы тезисті ұстанды, осылайша көшпелі халықтардың әлеуметтік саласында кез-келген прогрессивті өзгерістердің болуын жоққа шығарды. А. Тойнби «тарихи оқиғалар өрісіне көшпенділерді уақытша қосатын отырықшы өркениеттерге тұрақты емес шабуылдарға қарамастан, көшпенділер қоғамы - тарихы жоқ қоғам» деп санады [25, 186]. Осы ғылыми тұжырымдамалар шеңберінде көшпелі

халықтардың мемлекеттілігі «варварлық феодалдыққа дейінгі мемлекет» ретінде жарияланды [12, 49]. Алайда, кейіннен зерттеушілер шежіре тоғысындағы мәдени серпіліс нәтижесінде өзен, таулы және континенттік мәдениеттің белгілері бар түркі өркениеттік моделінің қалыптасуы басталғанын дәлелдеді. Профессор С.Г. Кляшторный [13] оны Түркі қағанатының бастапқы бастауы ретінде көрсетеді. КСРО Ғылым академиясының академигі А. П. Окладников түркі Сібірінде өркениеттің қалыптасу процесін көне кезеңге жптқызады. Л. Н. Гумилев [6, 5], А. Х. Марғұлан [19], үш мыңжылдықта шығармашылық эволюцияның аяқталған циклынан өткен Еуразия халықтары арасында көшпелі өркениеттің жоғары дамыған деңгейінің болуы туралы біржақты қорытындыға келді.

Көшпелі халықтардың тарихын еуроцентристік қабылдауға белгілі ғалымдар қарсы болды. Өз уақытында академик Н. И. Конрад өзінің «Тарих ғылымындағы орта ғасырлар» [15, 11-102], «Тарихтың мәні туралы» [16, 446-486] мақалаларында, сондай-ақ А.Дж. Тойнбиге хаттарында, еуроцентризмге әдіснамалық тұрғыдан жеткілікті негізделген жауап берді. Осыған ұқсас пікірлер батыс зерттеушілері арасында да кездеседі (американдық зерттеуші Руди Пол Линднер) [23, 690].

Көшпенділер тарихына осындай субъективті көзқарас ХХ ғасырға дейін болған. Алайда, осы ғасырда мәселені объективті тұжырымдамалық қайта қарауға алғашқы қадамдар жасалды. Мысалы, В. В. Веляминов-Зернов, В.В. Григорьев, Я.В. Ханыков, И.Н. Березин, А.С. Алекторов, Г.Н. Потанин, А.А. Харузин, А.И. Левшин, Б.А. Владимирцов, В.В. Бартольд, Ш.Ш. Уәлиханов, М. Красовский, А.К. Гейнс, Л. Мейер, В.В. Радлов, Л.Н. Гумилев көшпенділерде мемлекеттің болуы немесе болмауы туралы мәселені арнайы қоймады, олар далада болып жатқан ішкі этносаяси процестерді қарастырды, барлық батыс Еуропа және орыс ғылыми әдебиеттері сыни тұрғыдан түсінілді, қазақтар туралы тарихи мәліметтер жүйеленді. Олар жинаған тарихи мәліметтер еуроцентризм тұжырымдамасын бұзып, барлық мемлекеттерге тән ортақ белгілердің бар екендігін көрсетті, бұл зерттеулерді қазақ мемлекеттілігінің тарихы бойынша құнды дереккөзге айналдырды. Кейінірек Қазақ мемлекеттілігінің генезисі мәселелері С.Г. Кляшторный, А. П. Окладников, А.Х. Марғұлан, Э.А. Масанов, М.М. Қозыбаев, И.В. Ерофеева, Н.Э. Масанов және т. б. еңбектерінде зерттелді.

А.И. Левшин қазақ даласындағы этносаяси процестерді және қазақ халқының өмірінің әртүрлі жақтарын зерттеуге зор үлес қосты. Оның ғылыми мұрасындағы ең құндысы-халық тарихын зерттеу тұжырымдамасы, зерттеуге әдіснамалық көзқарас: «Аз танымал халықтың атынан туатын алғашқы екі сұрақ: ол қайда тұрады және оның саны қаншалық?». Осы

тұрғыдан тарихи мәселелерді зерттеу және ашу қоғамның мемлекеттік-саяси ұйымының тарихын зерттеу үшін маңызды болды. А.И. Левшиннің ғылыми көзқарастары табиғи заңның принципіне негізделген, яғни адамдардың географиялық және әлеуметтік жағдайларын анықтау, олардың әдет-ғұрыптарға, институттар мен заңдарға әсері, объективті түрде, табиғи қажеттілікпен қалыптасады. Табиғи заңның принципі қоғамда адамның табиғатына қатты әсер ететін, барлық уақытта барлық халықтардың сенімі, әдет-ғұрпы, өмір салты мен салт-дәстүрлеріндегі айырмашылықтар мен әртүрлілікті тудыратын басқару, тәрбие, климат және орналасу түрінде көрінеді. Шығыс тарихшыларының мәліметтеріне сілтеме жасай отырып, А.И. Левшин қазақтар «біздің шежіреміздің алыс ғасырларындағы тәуелсіз халықты» құрды деп мәлімдейді. «Шамамен 1020 жылы, яғни батыста моңғол-татарлардың пайда болуынан екі ғасыр бұрын өмір сүрген Фирдевси немесе Фердуси, «Рустем тарихында» казактар мен казактардың хандары туралы айтылған» [18, 152]. «Бұл халық Азияда өте танымал және көптеген түрік тайпасының бір саласын құрайды» [18, 153-154].

Л. Н. Гумилевтің көзқарастары ерекше орын алады. Л. Н. Гумилевтің көшпенділер тарихы туралы көптеген еңбектерінде көтерілген көшпелі мемлекеттіліктің проблемалары әрдайым көптеген тілдік дереккөздер мен әдебиеттерді тарта отырып, дәлелді және негізделген түрде айтылды. Л. Н. Гумилевтің ғылыми мұрасында түркі және моңғол әлемдерінің, жалпы көшпелі халықтардың тарихы бойынша зерттеулер басым орын алады [5]. Белгілі шығыстанушылардың еңбектерінде көтерілген түріктану мәселелерін қарастыра отырып, Л.Н. Гумилев жалпы көшпенділік тарихына тұжырымдамалық әдіснамалық тәсілдерді әзірледі.

Сонымен қатар, Э.А. Масановтың этногенез мен этникалық тарихының өзіндік тұжырымдамасы назар аударуға тұрарлық, ол қазақтардың көшпелі қоғамының жұмыс істеуі мен өмірінің негізгі ерекшеліктерін, көшпенділердің аридтік экожүйелердің ерекше ресурстарына бейімделу процестерін, әлеуметтік-экономикалық дисперсия мен шоғырлануды, қауымдастықты, меншіктің әртүрлі нысандарын зерттеді.

Ұзақ уақыт бойы б.з. д. III ғасырдан б. з. XIV ғасырға дейін кең еуразиялық дала кеңістігінің аумағында әртүрлі мемлекеттік бірлестіктер болды, олардың бастауында ғұндардан моңғолдар мен олардың мұрагерлеріне дейінгі көшпелі халықтар болды. Бұл мемлекеттердің барлығында белгілі бір аумақтық шекаралары бар, ерікті немесе тұрақты армиясы бар мемлекеттік нысандағы жоғары саяси ұйымның тиісті атрибуттары болды, құқықтық жүйе, жоғарғы билеушілер-қаған немесе хан

басқарған айқын әскери – әкімшілік ұйым, олардың ордасы (астанасы), көрші мемлекеттермен кең сыртқы саяси байланыстары болды. Бұл мемлекеттерді бір жерден екінші жерге қоныс аударған және үнемі басып алу соғыстарын жүргізген кейбір ұйымдаспаған, аморфты халық ретінде сипаттау мүмкін емес. Олардың мұрасында көптеген тарихи ескерткіштер қалды: қалалар, қалашықтар мен бекіністер және т.б. Шыңғыс хан пайда болғанға дейін Жетісу ішкі соғыстардың, көшпелі тайпалардың қақтығыстарының, сондай-ақ мемлекеттердің-көшпелі империялардың құрылуы мен құлдырауының тарихи сахнасы болды.

Жалпы V–XIII ғғ. кезеңі қазақ халқының тарихы үшін зор маңызға ие. Протоқазақ және басқа түркі тайпалары алғаш рет тарихи аренаға өз аттарымен шығады. Қазіргі тілдер мен этностардың қалыптасуының, әлемдік діни жүйелердің - христиандықтың, буддизмнің және исламның халық арасында таралуының белсенді процесі жүріп жатты. Түркі тілі алғаш рет араб графикасына аударылып, ірі әдеби шығармалар пайда болып, Еуразияның көшпелі халықтарының кейінгі тарихын айқындайтын негіздер қаланды. Осыған орай, «Көшпенділердің саяси жүйесі Маркс-Энгельстің заманынан бері бізде қабылданған классикалық түсініктен әлдеқайда өзгеше болды. Сондықтан «қазақтарда мемлекет болды ма?» деген сұрақ ғылыми емес» те, орынсыз да [10]. Әрине, мемлекет болды, тек оның құрылысын еуропалықпен салыстыруға болмайды.

Мұнда көрнекті зерттеуші Н.Э. Масанов енгізген «кеңістік деспотиясы» терминін еске түсіру орынды [22]. Бұл не? Бұл көптеген факторлардың жиынтығы: үлкен аумақтар, халықтың тығыздығы мен таралуы, құрғақ климат, ұзақ және берік қоныстардың болмауы және т.б. Әрине, бұл жағдайда мемлекетті қалаларда немесе шағын мемлекеттерде әдеттегідей басқару мүмкін емес. Сондықтан көшпенділерде мемлекеттік билік формасы өзіндік, мүлдем ерекше болып қалыптасты. «Мұндай саяси құрылым даланың табиғи процестерінің матасына органикалық түрде тоқылған, кеңістікке де, климатқа да, уақытқа да бейімделген. Дала басқару жүйесі іс жүзінде ұзақ уақыт бойы үзіліссіз жұмыс істеді, геосаяси жағдай өзгергенге дейін. Отырықшы елдерде технологиялық революциялар болды, империялар пайда болды және әлемді қайта бөлу басталды. Жаңа жағдайда Қазақ хандығының демократиялық жүйесінің артықшылықтары осал жерлерге айналды - дала көрші мәдениеттердің технологиялық және деспоттық қысымынан төмен түсе бастады. Бұған тағы екі фактор ықпал етті: көшпенділердің атты әскерін барлық артықшылықтардан айырған атыс қаруын ойлап табу және құрлыққа қарағанда арзан әрі қауіпсіз теңіз сауда жолдарын ашу. Ал дала біртіндеп керуен жолы болудан қалды» [10].

Қазақ мемлекеттілігінің ерекшелігі – әлеуметтік-саяси институттар саяси-құқықтық сипаттағы мәселелерді ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік, мәдени-рухани принциптердің жиынтығын да қамтыды. Дала өркениетіндегі билік функциялары кеңірек, әмбебап және тек басқарудан ғана емес, көшпелі қоғамның мүдделерін қорғаудан және бүкіл этностың тұтастығын сақтаудан тұрады. Көшпенділердің мемлекеттілігі құндылық пен адамгершілік негіздерге негізделді және өзінің ішкі мазмұны бойынша мемлекеттің жалпы қабылданған еуропалық үлгілеріне сәйкес келе алмайды. Дәстүрлі қазақ қоғамының тік әлеуметтік стратификациясының ерекшелігі, ол ашық, демократиялық, сыртқы ортаның мән-жайларына оңай бейімделетін, әлеуметтік әділеттілікке негізделген, генеалогиялық туыстық және дала демократиясы қағидатына негізделген ерекше әлеуметтік-саяси жүйе болды. Дала демократиясының элементтері Бүкілқазақ құрылтайлары, мәжілістер, хандар кеңестері, билер, батырлар, жыраулар институттары болды. Осылайша, дәстүрлі әлеуметтік институттардың үстінде тұрған көшпелі қазақ қоғамының билік және басқару институттары класстардың қалыптасуы нәтижесінде қалыптасқан жоқ, бірақ түркі этносының ұзақ өмір сүру кезеңінде болып жатқан мемлекеттік-саяси процестердің жалғасы болды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақтардың мемлекеттілігі-ежелгі дәуірден бастап Қазақстан аумағында болған ірі көшпелі империялар мен жекелеген хандықтардың мемлекеттілігінің жалғасы. Мемлекеттіліктің пайда болуы жеке меншік пен таптық қоғамның қалыптасуымен (марксистік қоғамтану ережелеріне сәйкес) емес, прото-мемлекеттер типіндегі алғашқы саяси құрылымдардың қалыптасуымен байланысты болды. Бұл К.Маркс өндірістің "азиялық" тәсілі және мемлекеттердің пайда болуының шығыс (еуропалық емес) жолы туралы жазған кездегі еуропалық емес даму жолы болып табылады. Бұл көшпенділер мемлекеттілігінің генезисінің ерекшелігі. Бұл мемлекеттің пайда болуының ерекше еуропалық емес, азиялық жолы, атап айтқанда, дала өркениетінің көшпелі мемлекеті, мемлекеттің пайда болуы қоғамдық өмірді ұйымдастыру қажеттілігінен туындаған және тайпалық қоғамның біртіндеп мемлекетке айналуы болды. Бұл ерекшеліктер жалпы көшпелі өркениеттердің, атап айтқанда, қазақтардың мемлекет институты болмағаны туралы түрлі теориялардың себебі болғаны белгілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бартольд В.В. Тюрки: двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Москва, 2020. – 154с.
2. Васильев Л.С. История Востока. Т.1. – Москва, 2001. – 152с.
3. Васильев Л.С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников-собирателей к протогосударству – чифдом) // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 1. – С. 172-186.
4. Владимирцов Б.А. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Ленинград, 1934. – 224с.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва, 1999. – 480 с.
6. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - Ленинград, 1979. – Т.2. – 248 с.
7. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – Москва, 1993. – 576с.
8. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – Москва, 1993. – 784 с.
9. Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории // Вопросы философии. – 1990. – № 11. – С. 34-55.
10. Ерофеева И.В. Среди казахских ханов случайных людей не было//[Электронный ресурс] <https://365info.kz/2015/07/istorik-irina-erofeeva-sredi-kazahskix-xanov-sluchajnyx-lyudej-ne-bylo>(дата обращения: 12.03.2021 г.)
11. Захаров А.К. Еще раз о теории формации // ОНС. 1992. – №2. – С. 46-55.
12. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. – Алма-Ата, 1943. – 656 с.
13. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – Москва, 1964. – 214 с.
14. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы, 2006. – 272с.
15. Конрад Н.И. Средние века в исторической науке // Н. И. Конрад Н. И. Запад и Восток. Статьи. – Москва, 1972. – 496с.
16. Конрад Н.И. О смысле истории // Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. – Москва, 1972. – 496с.
17. Крашенинникова Н.А. Цивилизационные подходы к изучению государства и права. Методологические проблемы правоведения // Под ред. Марченко. – Москва, 1994.
18. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких. орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева). – Алматы. «Санат», 1996. – 656с.

19. Маргулан А.Х. Сочинения: в 14-т.: Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алматы, 1998. – 400 с.
20. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2 изд., т. 28.– Москва, 1962. – 767с.
21. Маркс К. «К критике политической экономии». Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2 изд., т. 9.– Москва, 1957. – 701с.
22. Масанов Э. А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР: монография / АН Казахской ССР, Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. - Алма-Ата : Наука, 1966. - 322 с.; Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы «Социнвест».– Москва «Горизонт», 1995. – 320 с.
23. Руди Пол Линднер «Чем являлось кочевое племя?»//Lindner, Rudi Paul «What Was a Nomadic Tribe?». Comparative studies in Society and History. Vol.24, –No. 4 (Okt., 1982). –pp. 689-711.
24. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Сборник // Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. –Москва, 2001. –640 с.
25. Тойнби А. Дж. Постигание истории. – Москва, 1991. – 736 с.
26. Токаев Касым-Жомарт «Независимость превыше всего» (6 января 2021г.) // «Egemen Qazaqstan». // [Электронный ресурс] https://www.inform.kz/ru/polnyu-tekst-stat-i-glavy-gosudarstva-nezavisimost-prevyshe-vsego_a3737695 (дата обращения 11/03/2021 г.)
27. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. /Пер. с англ. – Москва: Издательство «Весь Мир», 2000. – 296 с.
28. Философский энциклопедический словарь, 1983 // Л. Ф. Ильичёв и др. – Москва, 1983. – 840 с.

REFERENCES

1. Bartol'd V.V. Tyurki: dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii. [Turks: twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia].– Moscow, 2020.– 154 p. [in Russian].
2. Vasil'yev L.S. Istoriya Vostoka. T.1. [Vasiliev L.S.History of the East.T.1].– Moscow, 2001.– 152 p. [in Russian].
3. Vasil'yev L.S Stanovleniye politicheskoy administratsii (ot lokal'noy gruppy okhotnikov-sobirateley k protogosudarstvu – chifdom) [Vasiliev L.S.Formation of political administration (from a local group of hunter-gatherers to a proto-state - chiefdom)]. Peoples of Asia and Africa, 1980. – N 1. – P. 172-186. [in Russian].

4. Vladimirtsov B.A. Obshchestvennyy stroy mongolov. Mongol'skiy kochevoy feodalizm [Vladimirtsov B.A. The social system of the Mongols. Mongolian nomadic feudalism]. – Leningrad, 1934.– 224 p. [in Russian].
5. Gumilev L.N. Drevniye tyurki. [Gumilev L.N. Ancient Turks]. – Moscow, 1999.– 480 p. [in Russian].
6. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli. [Gumilev L.N. Ethnogenesis and the Earth's biosphere]. – Leningrad, 1979. – T.2. – 248 p. [in Russian].
7. Gumilev L.N. Ritmy Yevrazii: epokhi i tsivilizatsii. [Gumilev L.N. Rhythms of Eurasia: Epochs and Civilizations]. – Moscow, 1993.– 576 p. [in Russian].
8. Gumilev L.N. Drevnyaya Rus' i Velikaya step'. [Gumilev L.N. Ancient Russia and the Great Steppe]. – Moscow, 1993. – 784 p. [in Russian].
9. Gurevich A.YA. Teoriya formatsiy i real'nost' istorii. [Gurevich A.Ya. Theory of formations and the reality of history]. Problems of Philosophy, 1990. – N 11. – P. 34-55. [in Russian].
10. Yerofeyeva I.V. Sredi kazakhskikh khanov sluchaynykh lyudey ne bylo. [Erofeeva I.V. There were no random people among the Kazakh khans]. [Electronic resource] <https://365info.kz/2015/07/istorik-irina-erofeeva-sredi-kazaxskix-xanov-sluchajnyx-lyudej-ne-bylo> (date of access: 12.03. 2021) [in Russian].
11. Zakharov A.K. Yeshche raz o teorii formatsii. [Zakharov A.K. Once again about the theory of formation]. ONS, 1992. – N. 2.– P. 46-55. [in Russian].
12. Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney. [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day]. – Alma-Ata, 1943. – 656 p. [in Russian].
13. Klyashtornyy S.G. Drevnetyurkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii. [Klyashtornyy S.G. Ancient Türkic runic monuments as a source on the history of Central Asia]. – Moscow, 1964. – 214 p. [in Russian].
14. Kozybayev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana (Izbrannyye trudy). [Kozybaev M.K. Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan (Selected works)]. – Almaty, 2006.– 272 p. [in Russian].
15. Konrad N.I. Sredniye veka v istoricheskoy nauke // N. I. Konrad N.I. Zapad i Vostok. Stat'i. [Konrad N.I. The Middle Ages in Historical Science // N.I. Konrad N.I. West and East. Articles]. – Moscow, 1972.– 496 p. [in Russian].
16. Konrad N.I. O smysle istorii // Konrad N.I. Zapad i Vostok. Stat'i. [Konrad N.I. About the meaning of history // Konrad N.I. West and East. Articles]. – Moscow, 1972.– 496 p. [in Russian].

17. Krashennnikova N.A. Tsivilizatsionnyye podkhody k izucheniyu gosudarstva i prava. Metodologicheskiye problemy pravovedeniya. [Krashennnikova N.A. Civilizational approaches to the study of state and law. Methodological problems of jurisprudence] Ed. Marchenko. – Moscow, 1994. [in Russian].

18. Levshin A.I. Opisaniye kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaysatskikh. ord i stepey (pod obshchey redaktsiyey akademika M.K.Kozybayeva). [Levshin A.I. Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak. hordes and steppes (under the general editorship of academician M.K. Kozybaev)]. – Almaty: «Sana», 1996. – 656 p. [in Russian].

19. Margulan A.KH. Sochineniya: v 14-t.: Begazy-dandybayevskaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana. [A.Kh. Margulan Works: in 14 volumes: Begazy-Dandybaevskaya culture of Central Kazakhstan]. – Almaty, 1998. – 400 p. [in Russian].

20. Marks K., Engel's F. Soch., 2 izd., t. 28. [K. Marx, F. Engels Soch., 2nd ed., Vol. 28]. – Moscow, 1962. – 767 p. [in Russian].

21. Marks K. «K kritike politicheskoy ekonomii». [K. Marx "To the Critique of Political Economy"]. K. Marx, F. Engels Soch., 2nd ed., Vol. 9.– Moscow, 1957. – 701p. [in Russian].

22. Masanov Ye. A. Ocherk istorii etnograficheskogo izucheniya kazakhskogo naroda v SSSR: monografiya / Akademiya nauk Kazakhskoy SSR, Institut istorii, arkheologii i etnografii im. CH.K. Valikhanova. - Alma-Ata: Nauka, 1966. - 322 s.; Masanov N.E. Kohevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva. [Masanov N.E. Nomadic civilization of the Kazakhs: the basics of the life of the nomadic society]. – Almaty:"Sotsinvest".– Moscow "Horizon", 1995. – 320 p. [in Russian].

23. Rudi Pol Lindner «Chem yavlyalos' kohevoye plemya?» [Rudi Paul Lindner "What Was a Nomadic Tribe?"] Comparative studies in Society and History. Vol.24. – N 4 (Okt., 1982). – pp. 689-711.

24. Toynbi A. Dzh. Postizheniye istorii: Sbornik. [Toynbee A.J.Comprehension of history: Collection]. Per. from English E.D. Zharkova. – Moscow, 2001. – 640 p. [in Russian].

25. Toynbi A. Dzh. Postizheniye istorii. [Toynbee A.J. Comprehension of history]. – Moscow, 1991.– 736 p. [in Russian].

26. Tokayev Kasym-Zhomart «Nezavisimost' prevyshe vsego» (6 yanvarya 2021g.) [Tokayev Kassym-Jomart "Independence Above All" (January 6, 2021)]. "Egemen Qazaqstan" // [Electronic resource] https://www.inform.kz/ru/polnyy-tekst-stat-i-glavy-gosudarstva -nezavisimost-prevyshe-vsego_a3737695 (date of treatment 11/03/2021) [in Russian].

27. Tosh D. Stremeniye k istine. Kak ovladet' masterstvom istorika. [Tosh D. Striving for Truth. How to master the skill of a historian]. Per. from English – Moscow, 2000. – 296 p. [in Russian].

28. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar'. [Philosophical Encyclopedic Dictionary, 1983 // L.F.Ilyichev et al. – Moscow, 1983. – 840 p. [in Russian].

THE GENESIS OF THE KAZAKH STATEHOOD IN THE CONTEXT OF THE GENERAL CONCEPT OF THE EASTERN (NON-EUROPEAN) WAY OF THE EMERGENCE OF STATES

Abstract. This article examines the genesis of Kazakh statehood in the general context of the historical process of the emergence of eastern (non-European states). The concept of the East in historical science is used not so much as geographical, but as historical, cultural, civilizational. The specificity and nature of the emergence and functioning of institutions of power in the East are associated with typological characteristics, characteristics of the historical, ideological, ethnic, socio-cultural, natural-climatic and economic nature. These features constituted the Eastern, Asian (non-European) way of the emergence of states. The statehood of the Kazakhs is a continuation of the statehood of large nomadic empires and individual khanates that existed on the territory of Kazakhstan since antiquity. The emergence of statehood was associated not with the formation of private property and class society (the European way), but with the formation of early political formations such as proto-states, as a result of a gradual transition, the development of a tribal society into a state. These features, as you know, became the reason for various theories that nomadic civilizations in general, and in particular, Kazakhs did not have the institution of the state as such.

Keywords: statehood, statehood of nomadic peoples, Kazakh statehood, eastern (non-European) way of development, world-historical context.

ГЕНЕЗИС КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕЙ КОНЦЕПЦИИ ВОСТОЧНОГО ПУТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГОСУДАРСТВ

Аннотация. В данной статье исследуется генезис казахской государственности в общем контексте исторического процесса возникновения восточных (неевропейских государств). Понятие Востока в исторической науке используется не столько как географическое, сколько как историческое, культурное, цивилизационное. Специфика и характер возникновения и функционирования институтов власти на Востоке связаны с типологическими особенностями, особенностями исторического, идеологического, этнического, социокультурного, природно-климатического и экономического характера. Эти черты и составили восточный, азиатский (неевропейский) способ возникновения государств. Государственность казахов – продолжение государственности крупных кочевых империй и отдельных ханств, с древности существовавших на территории

Казахстана. Возникновение государственности было связано не с формированием частной собственности и классового общества (европейский путь), а с оформлением ранних политических образований типа протогосударств, в результате постепенного перехода, перерастания родоплеменного общества в государство. Эти особенности, как известно, стали причиной различных теорий о том, что кочевые цивилизации в целом, и в частности, казахи не имели института государства, как такового.

Ключевые слова: государственность, государственность кочевых народов, казахская государственность, восточный (неевропейский) путь развития, всемирно-исторический контекст.

Сведения об авторе: Асанова Гульмира Кабыланкызы

Кандидат исторических наук (PhD), профессор Высшей школы социально-гуманитарных наук Astana International University (пр. Кабанбай батыра 8, 020000, Астана, Республика Казахстан) <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>. E-mail: agk569@mail.ru

ШҰБАРАТ ЖӘНЕ МОЛАЛЫ КӨНЕ ЗАМАН ЖӘНЕ КЕЙІНГІ ОРТАҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ 2023 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АЛҒАШҚЫ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Е.М. Қариев¹, Д.Т. Тлеуғабулов², А.Т. Дүкомбайев², Т.В. Брынза², А.Е. Егінбай²,
А.Ф. Омаров², М.А. Рысбергенов², А.Р. Мұхаметзянов², С. Болатбекқызы², А.М.
Тагленов², В.Г. Марциоха², М.Б. Валиханова², Д.К. Жанатаев², А. Абу³

¹Астана Халықаралық Университетінің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебінің доценті, Астана, Қазақстан

E-mail: eldos.05.82@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: akishev_institute@mail.ru

³«Атамекен» тарихи-мәдени орталығы, Шамалған, Қазақстан

E-mail: alpamys_79@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада 2023 жылы Алматы облысы, Қарасай ауданының Шамалған ауылының әкімшілік аумағында орналасқан Шұбарат және Молалы ескерткіштерінде жүргізілген кешенді пәнаралық зерттеулердің алғашқы қорытындылары баяндалады. Нақты айтқанда аталмыш аумақта жүзеге асырылған барлау-іздістіру жұмыстарының, апаттық-құтқару сипатына ие ғылыми ізденістердің, тарихи-мәдени мұраны қорғауға және насихаттауға бағытталған іс-шаралардың, сондай-ақ басқада ғылыми жұмыстардың барысы мен нәтижелері ғылыми айналымға енгізілуде.

Кілт сөздер: Шұбарат және Молалы ескерткіштері, пәнаралық зерттеулер, барлау және апаттық-құтқару жұмыстары, тарихи-мәдени мұраны қорғау және насихаттау.

КІРІСПЕ

Өткен 2023 жылдың шілде және тамыз айларында ғылыми-зерттеу міндеттерін шешу барысында Алматы облысы, Қарасай ауданы, Шамалған ауылының әкімшілік аумағы шегінде пәнаралық сипатқа ие кешенді жұмыстар атқарылған болатын. Атап айтқанда:

- көрсетілген әкімшілік бірлік шегінде барлау жұмыстары;
- Шұбарат қорымын кесіп өтетін көлемді жыра тарапынан (Кариев, Бесетаев, 2022, 248 б.) және антропогенді әрі техногенді ықпал әсерінен тікелей жойылу қаупі төніп тұрған Шұбарат және Молалы қорымдарындағы археологиялық ескерткіштерде қазба жұмыстары;

– тікелей және алдын алу сипатындағы ескерткіштерді қорғау-құтқару іс-шаралары.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Барлау жұмыстары

Шамалған а/о тау бөктерінен бастау алған. Шығыста Жандосов а/о дейінгі және батыста Бекболат а/о дейінгі аумақ қамтылды. Барлау жұмыстары жаяу түрде жүргізілді, кеуіп кеткен Шұбарат өзенінің жағалық террасаларына және бұрын мүлдем зерттелмеген Шамалған а/о тау бөлігіне ерекше назар аударылды.

Аталған аумақты зерттеу барысында негізінен құрғап қалған Шұбарат өзенінің террасаларында орналасқан этнографиялық қыстаулардың едәуір саны тіркелді. Олар негізінен қатты шым басқан саз балшықты және тас құрылыстардың қирандылары түрінде:

Қыстау № III. Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолынан батысқа қарай 60 м жерде, Шұбарат-1 қорымына қарама-қарсы орналасқан. Нысан орта тұсында оймауыты бар төмпешік түрінде, батыс бөлігі Шұбарат өзенінің белсенді су ағыны жылдарында шайылып кеткен.

Жергілікті тұрғындардың айтуынша Шұбарат өзені 80-ші жылдардың екінші жартысына дейін аққан, кейін Үшқоңыр жәйлауыне қарай қазіргі тас жол салынып, арнаны толықтыру көздері бөгегеннен өзен кеуіп кеткен. Жоғарыда аталған өз кезегінде Шұбарат-1 қорымының аумағында көлемді жыраның пайда болуына да себепші болғанын айта кетуге болады.

Қыстау аймағындағы өзен жағасының кескінінде, 1,7 м тереңдікте, сипаттамаларына қарап саз сылақ деп айтуға болатын қандайда бір қыш құрылым бар ойық аңғарылатын – тұрмыстық сипаттағы құрылым болуы ықтимал деп паймдалды.

Қыстау жоғарғы дәрежедегі апатты жағдайда болғандықтан ғылыми топ осы этноархеология ескерткішіне құтқару қазбаларын жүргізу туралы шешім қабылдады.

Қыстау № IV. Үшінші қыстаудан оңтүстікке қарай 300 м, Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолынан батысқа қарай 100 м, Шұбарат-1 қорымының оңтүстік шетіне қарама-қарсы, Молалы қорымынан шығыс-солтүстік-шығысқа қарай 120 м жерде орналасқан. Нысан шаршы пішінді келген құрылыстың қирандылары болып табылады.

Қыстау № V. Төртінші қыстаудан оңтүстікке қарай 70 м, Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолынан батысқа қарай 100 м, Шұбарат-1 қорымының оңтүстік шетіне қарама-қарсы, Молалы қорымынан шығысқа

қарай 130 м жерде орналасқан. Нысан ұзынша пішінді келген құрылыстың қирандылары болып табылады.

Қыстау № VI. Төртінші қыстаудан батысқа қарай 10 м, Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолынан батысқа қарай 120 м, Молалы қорымынан шығысқа қарай 120 м жерде орналасқан. Құрылыстардың бір бөлігі П.П. Немилостевтің шаруа қожалығының аумағында орналасқан. Нысан шаршы пішінді келген құрылыстың қирандылары болып табылады.

Қыстау № VII. Алтыншы қыстаудан оңтүстікке қарай 40 м, Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолынан батысқа қарай 120 м, Молалы қорымынан шығысқа қарай 120 м жерде орналасқан. Құрылыстың бір бөлігі П.П. Немилостевтің шаруа қожалығының аумағында орналасқан. Нысан шаршы пішінді келген қирандылар түрінде.

Қыстау № VIII. Жетінші қыстаудан шығысқа қарай 30 м, Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолынан батысқа қарай 100 м, Молалы қорымынан шығысқа қарай 140 м жерде орналасқан. Нысан бетін қараған бұталары басқан шаршы құрылыстың қирандылары болып келеді.

Қыстау № IX. Сегізінші қыстаудан оңтүстік-оңтүстік-батысқа қарай 200 м, Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолынан батысқа қарай 90 м, Молалы қорымынан шығысқа қарай 120 м жерде орналасқан. Құрылыстың бір бөлігі П.П. Немилостевтің шаруа қожалығының аумағында орналасқан. Нысан XX ғасырдың 1 жартысына тиесілі шаруашылық мақсатта қолданылған көлемді шаршы құрылыстың қирандылары болса керек.

Барлық анықталған этноархеология ескерткіштері алдын ала мерзімдеу бойынша XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басына жатады. Қирандылардың бірқатар ерекшеліктеріне назар аударып отырып қыстаулардың негізгі санын XX ғасырдың 1 жартысымен, шамамен 30-шы жылдардың басындағы ұжымдастыру кезеңімен мерзімдеуге болады.

Сақ-үйсін кезеңінің қонысы-I. Ғылыми топтың барлау жұмыстары барысында Шамалған а/о таулы бөлігінде анықталды. Қоныс барлық жағынан жоталармен қорғалған ойпатта орналасқан, жақын жерде тұщы бұлақ бар.

Қоныстың едәуір аумағын картоп екпелері алып жатыр, бірақ осы аумақтың оңтүстігінде бөлек еміс құрылымдар аңғарылатын алаңша көрінеді. Бұл тұрғын үй, шаруашылықтық құрылыстардың қалдықтары болуы әбден ықтимал. Сондай-ақ, Шұбарат-1 қорымындағы ыдыстармен белгілі бір ұқсастығы бар қызыл саздан жасалған қыш ыдыстардың бөлшектері табылды.

Отырықшы сипаттағы ескерткіштерден басқа барлау-іздігі жұмыстары барысында сақ және сақ-үйсін кезеңінің жерлеу және еске алу ескерткіштері анықталды:

Шұбарат-IV қорымы. Сақ/сақ-үйсін қорымы Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолынан батысқа қарай орналасқан. Бұл Шұбарат-1 қорымының бөлігі болуы әбден мүмкін, алайда бұл топтың оңтүстігінде қорғандар байқалмайды. Бұл ескерткіштің пайда болуы Шұбарат-1 қорымының белгілі бір аумағының кеңеюінің салдары, немесе этноәлеуметтік белгілер бойынша Шұбарат-1-ден бөлінген оқшау топ болуы мүмкін.

Шұбарат-V қорымы. Сақ/сақ-үйсін қорымы Шамалған а/о таулы бөлігінің шегінде орналасқан, негізінен орташа өлшемдегі 7 топырақ үйінділі қорғандардан тұрады. Олардың үшеуі солтүстікте орналасқан және негізгі топтан жылғамен бөлінген.

Шұбарат-VI қорымы. Сақ/сақ-үйсін қорымы Шамалған а/о таулы бөлігінің шегінде орналасқан, негізінен СО тізбек бойынша созылған ірі көлемдегі 6 тас-топырақ қорғаннан тұрады. Фермерлік шаруашылықтың аумағында орналасқан оңтүстіктегі екі шеткі қорған антропогендік ықпалдан айтарлықтай бұзылған.

Шұбарат-VII қорымы. Сақ/сақ-үйсін қорымы Шамалған а/о таулы бөлігінде, көлдің маңайында орналасқан. Негізінен СО тізбек бойынша созылған орташа өлшемдегі 8-ге жуық топырақ үйіндіден тұрады. Қорымның сақталу деңгейі қанағаттанарлық.

Барлау жұмыстары барысында айтылғандардан бөлек бірнеше жалғыз қорғандар мен сақ және сақ-үйсін уақытына тиесілі екі нысаннан тұратын бір жерлеу тобы, сондай-ақ, көне түркі дәуірінің жерлеу-аза тұту ескерткіштерінің бір тобы анықталды.

ШҰҒЫЛ АПАТТЫҚ-ҚҰТҚАРУ ҚАЗБАЛАРЫ

Зақымдануы бар және тікелей жойылу қаупі төніп тұрған археологиялық және этноархеологиялық ескерткіштер жедел зерттелді:

Қорған № У1. Диаметрі 26 м, биіктігі 2 м. Шұбарат-1 қорымының орталық бөлігінде, Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автотрассасынан шығысқа қарай 10 м жерде, жыраның шетінде орналасқан.

Нысан сақ шеңберінің ескерткіштері үшін классикалық қиылған конус пішініне ие. Өсімдік жамылғысы қоршаған ландшафтпен бірдей. Жер үсті құрылыстың жекелеген бөліктерінде әртүрлі өлшемдегі үйінді тастары көрініп тұрды. Қорғанның батыс және солтүстік шеттері автожолды төсеу жұмыстары кезінде бульдозермен бұзылған.

Қазбаға дейін жер үсті құрылысында тонаудың айқын іздері көрінбеді

Осуществлены раскопки объекта, по итогам исследований в центральной части кургана зафиксировано подбойное погребения, содержащая разрозненные кости человека – курган ограблен, судя по отсутствию явных следов ограбления на наземной конструкции, еще в раннее время.

Нысанда қазба жұмыстары жүзеге асырылды, обаның орта тұсында қабір шұңқыры айқындалып тереңдеу нәтижесінде ақымдық жерлеу ашылған болатын, бірақ қабір тоналған болып шықты – адамның шашылған сүйектерінен басқа ешқандайда бір олжа болмады. Тонаудың сыртқы белгілері болмағандықтан оба қабіріне ұрлықпен түсу ерте кезеңде болды деп пайымдауға болады.

Қорған № У2. Бастапқы диаметрі 27 м, биіктігі 1,8 м. № У1 қорғаннан солтүстікке қарай 30 м, Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автотрассасынан шығысқа қарай 6 м, жырадан батысқа қарай 8 м жерде орналасқан. Автожолды төсеу жұмыстары барысында қорғанның солтүстік бөлігі толығымен бұзылған. Қазба жұмыстары барысында қорғанның орталық бөлігіндегі ақымы бар қабір шұңқырында басы батысқа қаратылған әйел адамның қаңқасы *in situ* табылды. Қаңқамен бірге ақымның шетінде, бас сүйек тұсында құмыра тәрізді шағын қыш ыдыс қана болған.

Сақ-үйсін кезеңінің орташа және кіші диаметрі 12 қорғаны зерттелді (3-12 м – 7 орта және 5 кіші):

Оның ішінде Шұбарат-1 қорымының № К1, А1, А1/1, А2, А3, А4 нысандарының және Молала қорымының № 23 қорғанының диаметрі 5-тен 12 м-ге дейін жетеді және орташа санаттағы қорғандарға жатады. № А5, А6, А7, А8, А9 нысандарының диаметрі 3-4 м болып табылады және шағын санаттағы қорғандарға жатады.

Зерттелген нысандардың ішінде № К1, А1 қорғандарындағы ақымы бар қабір шұңқырында бастарымен батысқа қаратылған адам қаңқалары *in situ* анықталды. Инвентарьдан қыш ыдыстар, ұршықтас пен металдан жасалған бұйымдар табылды.

Молалы қорымындағы № 23 қорғанда ақымда жерленген адам қалдықтары мен заттық табылымдар шашыраңқы түрде кездесті. Қабірдің бұзылуы тонау салдары болса керек.

А1/1, А2, А3, А4 нысандары кенотаф болып шықты.

А5, А6, А7, А8, А9 нысандары жер үсті құрылыстарын зерттеу қорытындысы бойынша Шұбарат-1 қорымына орайластырылған құрбандық орындары болып танылды.

Сонымен қатар этнографиялық кезеңнің 3 тұрғын үй және шаруашылық құрылыстары зерттелді:

Қыстау № 1. Шұбарат-1 қорымының шегінде, жыраға тікелей жақын жерде, шығысқа қарай орналасқан. Қыстауда 25 сектор болатын қазба салынып, оның бүкіл аумағы әрі айналасы қамтылды. Зерттеу нәтижелері бойынша қыстау ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басына жататыны анықталды.

Қыстау № 2. № 1 қыстаудан оңтүстікке қарай 40 м жерде орналасқан. Қыстауда 4 сектор болатын қазба салынып, материк деңгейіне дейін зерттелді. Қыстаудың материалдары оның ХХ ғасырдың 50-60 жылдарына жататынын көрсетті.

Қыстау № 3 (апатты). Шамалған-Үшқоңыр жәйлауы автожолының батысында, жардың шетінде, кеуіп кеткен Шұбарат өзенінің жағасында орналасқан. Археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысы бойынша салыстырмалы түрде қысқа уақыт өмір сүрген қазақ шаруасының (жатақтың) жеркесі екендігі анықталды.

Зерттелген ескерткіштердің барлығы апатты жағдайда болды, немесе олардың жойылу немесе зақымдану айқын қаупі болғанын айта кету керек.

Тарихи-мәдени мұраны сақтауға бағытталған қорғау және алдын алу шараларының кешені:

1. Шұбарат-1 қорымының аумағындағы көлемді жыраның қабырғаларын нығайту және толтыру (бастау тұсынан) бойынша жұмыстар жүзеге асырылды:

Этноархеология ескерткіштері мен 2023 жылғы далалық маусымында зерттелмеген жерлеу-еске алу ескерткіштері орналасқан аумақтарға басты назар аударылды. Жалпы алғанда ұзындығы 70 м және тереңдігі 5 м дейінгі жыраның аумағы толтырылды;

2. Тарихи-мәдени мұраны (ТММ) қорғау саласындағы заңнаманың нормалары мен талаптарына сәйкес бұрын белгілі және жаңа ескерткіштерге қорғау тақталарын орнату бойынша келіссөздер жүргізілді:

Осы орайда Шұбарат пен Молалы археологиялық ескерткіштері жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізіліміне әлі енгізілмегені анықталды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 288-VI ҚРЗ «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңының талаптарына сәйкес Алматы облысының тарихи-мәдени мұраны қорғау жөніндегі атқарушы органына осы ескерткіштерді тікелей бақылауға алу, күзет белгілерін орнату, археология және этноархеология ескерткіштерін қорғау бойынша Заңда көзделген өзге

де шараларды жүзеге асыру туралы өтінішхат пен құжаттар топтамасы дайындалды.

3. Атқарушы билік өкілдеріне, құқық қорғау органдарына осы аймақтың ескерткіштері, оларға қатысты заңнама және қорғау әрі күзету шаралары туралы дәрістер өткізілді:

Орындаушы ұйымының ресми хаттарына сәйкес «ҚР тарихи-мәдени мұраны қорғау саласындағы заңнамасы, зерттеулер жүргізуге рұқсат беру құжаттары, тарихи-мәдени мұра саласындағы заңсыз ізденістерге қатысушыларды қылмыстық-әкімшілік жауапкершілікке тарту шаралары» тақырыбында жергілікті құқық қорғау органдарының өкілдеріне және Іле-Алатау ұлттық паркінің қызметкерлеріне кеңейтілген дәрістер оқылды;

4. Орындаушы ұйымынан «Тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтау қажеттілігі туралы» ресми хаттар барлық тиісті инстанцияларға жіберілді:

Аумағында Шұбарат және Молалы археологиялық ескерткіштері орналасқан жер учаскелерінің барлық меншік иелері мен жер пайдаланушыларға.

Аумағында Шұбарат және Молалы археологиялық ескерткіштері орналасқан жер учаскелерінің барлық меншік иелері мен жер пайдаланушылар «Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұраны сақтауға және қамқорлық жасауға, тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті» деген Қазақстан Республикасы Конституциясындағы 37-бабымен, соынмен бірге жоғарыда аталған Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 288-VI Заңының 26-бабымен таныстырылды;

5. Ескерткіштерді қорғау жөніндегі инспекцияның заңдарда белгіленген рұқсат құжаттарынсыз ескерткіштерде шаруашылық-өндірістік немесе археологиялық жұмыстар фактілерін анықтау жағдайында инспекцияға және құқықтық тәртіп органдарына хабарлауды сұрайтын байланыстары таратылды (тізбемен және түпнұсқа үлгілермен көрнекі түрде танысты):

Археология мен этноархеологияның бұрыннан белгілі және жаңадан ашылған ескерткіштері орналасқан барлық фермалар мен шаруа қожалықтарын, орманшылық бөлімдері мен жеке күзет қызметі пункттерін аралап, ҚР заңнамасы, бірінші кезекте Қазақстан Республикасы Конституциясының 37-бабы егжей-тегжейлі түсіндірілді.

Тарихи-мәдени мұра ескерткіштерінде археологиялық жұмыстарды жүргізуге құқық беретін құжаттардың түпнұсқа үлгілері нақты көрсетілді

және қажет болған жағдайда салыстыру үшін осы құжаттардың көшірмелері берілді.

Сондай-ақ, жергілікті тұрғындар, бірінші кезекте мемлекеттік және жеке сипаттағы барлық қызметтер мен мекемелердің қызметкерлері ҚР Заңнамасына сәйкес тарих және мәдениет ескерткіштерін заңсыз археологиялық қазу, ұрлау, сату, бүлдіру және жою үшін қылмыстық және әкімшілік жауапкершілік көзделетінімен таныстырылды (ҚР ҚК 193, 196, 294, 295-баптары; ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің 145-бабы).

ЗЕРТХАНАЛЫҚ-КАМЕРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Жоғарыда айтылғандардан бөлек алынған материалдарды жаратылыстану ғылымдары әдістерімен өңдеу бойынша зертханалық-камералық зерттеулер кешені жүргізілді. Археологиялық ізденістердің барлық материалдарын толық алдын ала өңдеу жүргізілді:

Этноархеология ескерткіштеріне жататын 3 тұрғын үй және шаруашылық құрылыстарын зерттеу барысында табылған материалдар кешені мұқият өңделді: дайындау материалы, шаруашылық-тұрмыстық қолданысы және басқа да негізгі белгілері бойынша типологияланды.

Барлық алынған материалдарды алдын ала камералдық өңдеу – металл бұйымдарын, фарфордан, сүйектен және керамикадан жасалған бұйымдарды консервациялау және бастапқы қалпына келтіру жұмыстары жүзеге асырылды.

Зертханалық зерттеулер үшін ең көрнекті үлгілер таңдалды – 1901 жылғы Ресей империясының монетасы, Кузнецов фабрикасының фарфоры, металдан жасалған бұйымдар – пышақтар, орақ, қазан фрагменттері және т. б.

Бірінші қыстаудан алынған деректердің бастапқы талдауы олардың ерте сипатқа ие екенін көрсетті. Жоғарыда аталған жекелеген олжаларға, атап айтқанда 1901 жылғы монета, өндірісі ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басына дейін жалғасқан фарфор фрагменттеріне сүйеніп отырып қыстауды көрсетілген кезеңмен мерзімдеуге болады.

Бірінші қыстаудан оңтүстікке қарай 40 м жерде орналасқан № 2 қыстау материалдары кеш сипатқа ие екені анықталды. Барлық табылған материалдар (металл бұйымдары, фарфор) қыстаудың ХХ ғасырдың екінші жартысымен, нақтырақ айтқанда 50-60 жж. мерзімделетінін көрсетті. Бұған зертханалық-камералық мәліметтерден басқа 1956 жылы туған жергілікті шопанның ауызша мағұлматтары жанама түрде айғақ бола алады. Оның айтуынша, аталған кезеңде бұл аймақта шағын ферма болған.

Қыстау № 3 (анатты). Жардың шетінде, кеуіп кеткен Шұбарат өзенінің жағасында орналасқан. Археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысы бойынша салыстырмалы түрде қысқа уақыт өмір сүрген қазақ шаруасының (жатақтың) жеркепесі екендігі анықталды.

Жеркепе санаулы әрі қазіргі заманға жақын материал берді (қазанның фрагменті және шағын таңдырға ұқсайтын саз балшықпен сыланған пеш). Қыстаудан табылған артефактілер мен тұрмыстық элементтерді зертханалық-камералық өңдеу нәтижелері оның ХХ ғасырдың ортасына қатысты екенін көрсетті.

Сақ және сақ-үйсін уақытындағы жерлеу-еске алу құрылыстарын археологиялық зерттеу қорытындысы бойынша зертханалық-камералық өңдеуді қажет ететін бірқатар маңызды материалдар алынды.

Антропологиялық материал:

Үш жерлеу-еске алу нысанында – Шұбарат-1 қорымының № А1, К1 және У2 қорғандарында *in situ*, яғни бұзылмаған жерлеу орындары анықталды.

Шұбарат-1 қорымының № У1 қорғанының қабірінде және Молалы қорымының № 23 нысанында тонау және ірі кеміргіштің әрекеті салдарынан араласып кеткен адамның шашыраңқы сүйектері тіркелді.

Адам қаңқалары мен сүйек қалдықтары далалық археологияның барлық талаптарына сәйкес алынды және алдын-ала камералық өңдеуден өтті.

Қабірлерден табылған органикалық материалдардың жекелеген элементтері С14 бойынша радиокөміртекті талдау жүргізуге беру үшін дайындалды.

Шұбарат-1 қорымының қорғандарында антропологиялық материалдан басқа керамикалық ыдыстар анықталды:

- № А1 қорғаннан қыштан жасалған екі ыдыс – күйе іздері бар тостаған және сынған тұтқасы бар құмыра тәрізді шағын ыдыс табылды;
- № К1 қорғаннан бір құмыра тәрізді шағын ыдыс табылды;
- № У2 қорғаннан да бір құмыра тәрізді шағын ыдыс анықталды.

Барлық керамикалық материалдар зертханалық және камералық өңдеуден өтті: тазарту және ең нәзік бөлшектерді агрессивті емес жабысқақ материалдармен нығайту.

Молала қорымының № 23 қорғанының қабірінен бірнеше қыш фрагменттері табылды, сондай-ақ арнайы ғылыми топтың жобасы аясында барлау-іздеу жұмыстары барысында қызыл сазды керамика фрагменттері түріндегі көтерме материал табылды. Бұл материал зертханалық-камералық өңдеуден кейін егжей-тегжейлі талдау үшін маманға берілді.

Шұбарат-1 қорымынан алынған керамикалық материалды алдын ала зертханалық-камералдық талдау қыш ыдыстардың б.з.д. IV-III ғасырлардағы жетісулық ұқсас бұйымдарға жақындығын көрсетті (Тулегенов, Чекин, Султанияров, 2019, 132 б.).

Қорған № А1-де сипатталған материалдардан басқа тостаған тәрізді керамикалық ыдыстың ішінен кішкентай «ет» пышағы табылды. Сақталуы өте нашар пышақ тәрізді бұйым Молала қорымының № 23 қорғанының қабірінде де анықталды. Қатты тот басқан, «тырнақ» пішінді, түйреуіш, немесе осыған ұқсас киімге немесе шашқа арналған, темірден жасалған шағын бұйым № К1 қорғанының қабірінен табылды.

Камералдық консервациялау жұмыстарын жүргізгеннен кейін барлық металл бұйымдар бейінді зертханаларға беруге дайындалды.

Сондай-ақ, № К1 қорғанның қабірінде стандартты дөңгелек пішін мен өлшемдерге ие ұршықтас табылды. Бұйым трасологиялық бағыттағы бейінді зертханаға тапсыруға дайындалды.

Барлық алынған негізгі инвентарь заттары өңдеу үшін ҚР ҒЖБМ ҒК А.Х. Марғұлан ат. АИ берілді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген археологиялық ғылыми зерттеулердің материалдары сақ-үйсін дәуіріндегі Жетісу ескерткіштерімен ұқсастыққа ие және жүргізілген алдын ала талдамалық жұмыстардың негізінде оларды б.д.д. IV-III ғасырларына жатқызуға болады (Агеева, 1959; 1961; Нурмуханбетов, Трифонов, 1989; 2016; Трифонов, 1989; Нурмуханбетов, Тулегенов, Иванов, 2019).

Мақала ҚР ҒЖББ ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша жас ғалымдарды гранттық қаржыландыру аясындағы ЖТН АР19579286 "Полихронологиялық мәдениеттерді археологиялық деректерді сараптау және өткен дәуірлер мұрасын сақтау хақында пәнаралық зерттеу: Шұбарат және Молалы ескерткіштері үлгісінде" жобасы бойынша дайындалған

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Агеева Е.И. Курганные могильники ранних кочевников северо-восточной части Алма-Атинской области // Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1959. Вып. 3. 80–85 бб.
2. Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Труды ИИАЭ. Т.12. Алма-Ата, 1961, 21-40 бб.

3. Кариев Е.М., Бесетаев Б.Б. Мониторинг состояния археологических памятников Шубарат и Молалы в 2021 году // Материалы международной археологической научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2022» / отв. ред. Т.Б. Мамиров (12-13 апреля 2022 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. 246-254 бб.

4. Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов Ю.И. Новые памятники сакского времени близ г. Алма-Аты // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. Кемерово: Изд-во КемГУ, 1989. Ч. 1. 57–61 бб.

5. Нурмуханбетов Б.Н., Трифонов Ю.И. Курганные могильники Шубарат и Молалы (краткая характеристика и культурно-хронологический анализ) // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур. Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2016. 10–19 бб.

6. Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С. Коллекция предметов вооружения сакского времени из могильников Молалы и Шубарат // Теория и практика археологических исследований. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2019. № 1 (25). 99-108 бб.

7. Трифонов Ю.И. К вопросу об археологических критериях социальной стратификации восточноевропейских саков (по материалам могильника Молалы I) // Проблемы археологии скифо-сибирского мира. Кемерово: Из-во КемГУ, 1989. Ч. 1. 45-49 бб.

8. Тулегенов Т.Ж., Чекин А.Г., Султаниярова А.Ж. Атрибуция и культурная интерпретация коллекции керамики сакской эпохи из фондов государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Алматы: Қазақ университеті, 2019. № 43 (95). 31-138 бб.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ПАМЯТНИКАХ ДРЕВНОСТИ И ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ШУБАРАТ И МОЛАЛЫ В 2023 ГОДУ

Аннотация. В представленной статье приведены предварительные результаты междисциплинарных научных изысканий на расположенных в пределах административной территории села Шамалган Карасайского района Алматинской области памятниках Шубарат и Молалы в 2023 году – а именно ход и итоги разведочно-поисковых работ, изысканий аварийно-спасательных характера и мер по охране и популяризации историко-культурного наследия и иных научных работ.

Ключевые слова: памятники Шубарат и Молалы, междисциплинарные исследования, рекогносцировка и аварийно-спасательные работы, охрана и популяризация историко-культурного наследия.

**PRELIMINARY RESULTS OF RESEARCH ON THE MONUMENTS OF
ANTIQUITY AND THE LATE MIDDLE AGES
SHUBARAT AND MOLALY IN 2023**

Abstract. The presented article presents the preliminary results of interdisciplinary scientific research on the monuments of Shubarat and Molaly located within the administrative territory of the village of Shamalgan in the Karasai district of the Almaty region in 2023, namely, the progress and results of exploration and search operations, rescue surveys and measures to protect and popularize historical and cultural heritage and other scientific works.

Keywords: monuments of Shubarat and Molaly, interdisciplinary research, reconnaissance and rescue operations, protection and popularization of historical and cultural heritage.

Information about authors:

Yeldos M. Kariyev, Associate Professor of the Higher School of Social Sciences and Humanities of Astana International University, Astana, Kazakhstan, E-mail: eldos.05.82@gmail.com

Daniyar Tolegenovich Tleugabulov, Azamat Talgatovich Dukombayev, Tatyana Vasilyevna Brynza, Adil Yerlanuly Eginbai, Aldiyar Ganiuly Omarov, Musa Akhatuly Rysbergenov, Artur Robertovich Mukhametzyanov, Samgar Bolatbekkyzy, Amir Maksutovich Taglenov, Viktor Grigoryevich Marziokha, Milena Bulatovna Valikhanov, Dias Kumyrbaevich Zhanataev, researchers at the K.A. Akishev Research Institute at ENU L.N. Gumilev, Astana, Kazakhstan, E-mail: akishev_institute@mail.ru

Alpamys Abu, Researcher at the historical and Cultural center «Atameken», Shamalgan, Kazakhstan, E-mail: alpamys_79@mail.ru

Сведение об авторах:

Елдос Максатович Кариев, доцент Высшей школы социально-гуманитарных наук Международного университета Астана, Астана, Казахстан, E-mail: eldos.05.82@gmail.com

Данияр Толегенович Тлеугабулов, Азамат Талгатович Дукомбайев, Татьяна Васильевна Брынза, Адиль Ерланулы Егинбай, Алдияр Ганиулы Омаров, Муса Ахатулы Рысбергенов, Артур Робертович Мұхаметзянов, Самгар Болатбеккызы, Амир Максutowич Тагленов, Виктор Григорьевич Марциоха, Милена Булатовна Валиханова, Диас Кумырбаевич Жанатаев, научные сотрудники НИИ им. К.А. Акишева при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: akishev_institute@mail.ru

Алпамыс Абу, научный сотрудник историко-культурного центра «Атамекен», Шамалган, Казахстан, E-mail: alpamys_79@mail.ru

КУЛЬТУРА ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Гульнар Бахиевна Сулейменова

Международный университет Астана,
г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: gulnarazkgu@gmail.com)

Аннотация. Статья посвящена истории развития культуры в странах Западной Европы. Средние века в истории Западной Европы охватывают более тысячелетия — с V по XVI в. В Средние века, как и в другие эпохи, на европейском континенте имели место сложные и противоречивые процессы, одним из главных результатов которых стало **возникновение европейских государств и всего Запада в его современном виде**. В то же время в некоторых областях жизни уже на раннем этапе Средневековья имели место **прогрессивные изменения**.

Наряду с религией в Средние века существовали и развивались другие области духовной культуры, включая философию и науку. Высшей средневековой наукой была **теология, или богословие**. Именно богословие обладало истиной, которая покоилась на Божественном Откровении. **Философия** объявлялась служанкой богословия.

В этот период средневековое искусство активно обращается к античному наследию, последовательно преодолевая варварский характер. Поэтому это время иногда называют **«каролингским возрождением»**.

Средневековая архитектура в своем развитии прошла два последовательных этапа: ранний - период романского стиля (VI-XII вв.) и поздний - период готического стиля (XII-XV вв.). Возник своеобразный синтез скульптуры и архитектуры. Скульптура являлась неотъемлемой частью оформления порталов соборов. Проповедью в камне часто называют скульптуру в романских соборах. Застывшие в камне образы священных персонажей обладали не меньшей силой воздействия, чем слово. Колыбелью готики стала **Франция**. Здесь она родилась во второй половине XII в. и затем три столетия развивалась по пути все большей легкости и декоративности. Культура Средневековья — при всей неоднозначности ее содержания - занимает достойное место в истории мировой культуры. Современный кризис духовности побуждает нас обращаться к опыту Средневековья, вновь и вновь решать вечную проблему соотношения духа и тела.

Ключевые слова: Культура, искусство, романский и готический стиль, соборы, рыцарская культура.

ВВЕДЕНИЕ

Тема исследования-это культурно-исторические процессы в средние века. Средние века в истории Западной Европы охватывают более тысячелетия - с V по XVII в. В этом периоде обычно выделяют этапы раннего (V-XI вв.), зрелого, или классического (середины XI-XV вв.) и позднего (XVI-XVII вв.) Средневековья. С точки зрения социально-экономических отношений этот период соответствует феодализму.[1]

До недавнего времени эпоха Средневековья нередко воспринималась как нечто темное и мрачное, наполненное насилием и жестокостями, кровавыми войнами и страстями. Она ассоциировалась с некой дикостью и отсталостью, застоєм или провалом в истории, с полным отсутствием чего-либо светлого и радостного.

Писатели, поэты, историки, религиозные мыслители и государственные деятели создали образ образа «темного Средневековья». В своих произведениях, трудах и свидетельствах они часто рисовали довольно мрачную картину современной им жизни. В их описаниях отсутствуют оптимизм и радость бытия, нет удовлетворения от жизни, нет стремления к улучшению существующего мира, нет надежды на возможность достижения в нем счастья, покоя и благополучия. Напротив, присутствует глубокий пессимизм, постоянно звучат жалобы на жизнь, доставляющую одни только бедствия и страдания, преобладает мотив страха перед ней и усталости, выражается чувство незащитности и обездоленности, ощущение близящегося конца света. В еще большей степени созданию образа «темного Средневековья» способствовали поэты, писатели, философы и мыслители [Возрождения](#). Именно они объявили Средневековье «темной ночью» в истории человечества, а последовавшее за ним Возрождение — «рассветом», «светлым днем», пробуждением к жизни после тысячелетней спячки. [2]

Актуальность темы бесспорна. В последнее время взгляды и оценки Средневековья становятся все более адекватными и объективными, хотя некоторые авторы идеализируют средние века. Поэтому тема актуальна.

В Средние века **возникли европейские государства и весь Запад в его современном виде**. Что же касается соотношения античной и средневековой культур, то наука, философия, искусство Средневековья уступало Античности, однако в целом оно означало несомненное продвижение вперед.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В данной работе используются сопоставительно-сравнительный метод исследования. Сопоставление разных периодов средневековья дает возможность понять основные характеристики культурной эпохи. Трудным и бурным оказался **этап раннего Средневековья**, когда рождался новый, западный мир. Его возникновение было обусловлено распадом Западной Римской империи (V век), что в свою очередь было вызвано ее глубоким внутренним кризисом, а также Великим переселением народов, или нашествием варварских племен — готов, франков, алеманов и т.д. С IV по IX в. произошел переход от «римского мира» к «христианскому миру», вместе с которым возникла Западная Европа.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Западный, «христианский мир» появился на свет не в результате разрушения «римского мира», а в **процессе слияния римского и варварского миров**, хотя он и сопровождался серьезными разрушениями, насилием и жестокостью, утратой многих важных достижений античной культуры и цивилизации. В частности, серьезно пострадал ранее достигнутый уровень государственности. Поскольку возникшие в VI в. варварские государства — королевства вестготов (Испания), остготов (северная Италия), франков (Франция), англосаксонское королевство (Англия) — были непрочными и потому недолговечными.

Наиболее сильным из них оказалось Франкское государство, основанное в конце V в. королем Хлодвигом и превратившееся при Карле Великом (800 г.) в огромную империю, которая, правда, к середине IX в. также распалась. Однако на стадии зрелого Средневековья (X-XI вв.) складываются все основные европейские государства — Англия, Германия, Франция, Испания, Италия — в их современном виде.

Согласно мнению исследователя средневековья Гуревича А.Я. историко-антропологический подход к средневековой культуре, к ее реальному функционированию в недрах создавшего ее или унаследовавшего ее общества - задача, которая только теперь возникает перед медиэвистикой. Но эта проблема важна не для одной лишь истории средневековья. Важность данного аспекта средневековой культуры, думается, состоит в том, что удастся несколько ближе представить себе ту общую основу, из которой выросли разные типы добуржуазных цивилизаций. [2]

Другой автор Бицилли П.М. отмечает, что «Мир средневековья неподвижный, навечно данный мир иерархически координированных

понятий, завершающихся высшим, всеохватывающим понятием Бога, *ens realissimum*, и соответствующих понятиям вещей - символов. Мир Ренессанса — непрерывно становящийся мир творчески самораскрывающихся форм. Мир Нового времени столь же динамичен, как и мир Ренессанса. Но ему недостает того, что роднит мир Ренессанса со средневековым: гармонической целостности» [3]

В средние века многие античные города: одни из них были разрушены, а другие угасли из-за упадка торговли или же в связи с изменениями направлений торговых путей. На ранней стадии Средневековья заметно упал уровень развития многих ремесел, произошла аграризация всей экономики, в которой преобладал натуральный тип хозяйства. Определенный застой наблюдался в развитии науки и философии. В то же время в некоторых областях жизни уже на раннем этапе средневековья имели место **прогрессивные изменения**.

Если в античности успешно развивались теоретические знания, то средневековье открыло больше простора для **применения машин и технических изобретений**. Это стало прямым следствием отмены рабства. В античности главным источником энергии была мускульная сила рабов. Когда данный источник исчез, встал вопрос о поиске других источников. Поэтому уже в VI в. начинает использоваться энергия воды благодаря применению водяного колеса, а в XII в. появляется ветряная мельница, использующая энергию ветра.

Водяная и ветряная мельницы позволили выполнять самые разные виды работ: молотить зерно, просеивать муку, поднимать воду для орошения, валять и отбивать сукно в воде, распиливать бревна, применять механический молот в кузнице, волочить проволоку и т.д. Изобретение рулевого колеса ускорило прогресс водного транспорта, что в свою очередь привело к революции в торговле. Развитию торговли также способствовали строительство каналов и использование шлюзов с воротами.

Положительные сдвиги происходили и в других областях культуры. И было связано с [христианством](#), которое составляло фундамент всего уклада средневековой жизни, пронизывало все ее стороны. Оно провозгласило равенство всех людей перед Богом, что во многом способствовало устранению рабства.

Античность стремилась к идеалу человека, в котором душа и тело находились бы в гармонии, а христианство отдало явное предпочтение душе, духовному началу в человеке. Оно призывает человека к самоограничению во всем, к добровольному аскетизму. [2]

Провозглашая безусловный примат духовного, делая акцент на внутреннем мире человека, христианство многое сделало для формирования глубокой духовности человека, его нравственного возвышения. **Христос** настоятельно призывает: «Любите врагов ваших, благословляйте проклинаящих вас и гонящих вас».[2]

Господство религии не делало культуру совершенно однородной. Напротив, одна из важных черт средневековой культуры состоит как раз в возникновении в ней вполне определенных **субкультур**, вызванных строгим делением общества на три сословия: духовенство, феодальную аристократию и третье сословие.

Духовенство считалось высшим сословием, оно подразделялось на белое — священство — и черное — монашество. В его ведении находились «дела небесные», забота о вере и духовной жизни. Именно оно, в особенности монашество, с наибольшей полнотой воплощало христианские идеалы и ценности. Однако и оно было далеким от единства, о чем свидетельствуют расхождения в понимании христианства между существовавшими в монашестве орденами.

Венедикт Нурсийский — основатель Бенедиктинского ордена — выступал против крайностей отшельничества, воздержания и аскетизма, вполне терпимо относился к собственности и богатству. Высоко ценил физический труд, особенно земледелие и садоводство, считая, что монашеская община должна не только полностью обеспечивать себя всем необходимым, но и помогать в этом всей округе, показывая пример деятельного христианского милосердия. Некоторые общины данного ордена весьма высоко ценили образованность, поощряли не только физический, но и умственный труд, в частности освоение агрономических и медицинских знаний.

Напротив, Франциск Ассизский — основатель Францисканского ордена, ордена нищенствующих монахов — призывал к крайнему аскетизму, проповедовал полную, святую бедность, ибо владение каким-либо имуществом требует его защиты, т.е. применения силы, а это противоречит нравственным принципам христианства. Он видел идеал полной бедности и беззаботности в жизни птиц.

Вторым по значению слоем была **аристократия**, выступавшая главным образом в форме рыцарства. В ведении аристократии находились «дела земные», и прежде всего государственные задачи по сохранению и упрочению мира, защите народа от притеснений, поддержанию веры и церкви и т.д. Хотя культура этого слоя тесно связана с христианством, она существенно отличается от культуры духовенства. Подобно монашеским

орденам, в средние века существовали **рыцарские ордена**. Одной из главных задач, стоявших перед ними, была борьба за веру, которая не раз принимала форму крестовых походов. Рыцари несли и другие обязанности, в той или иной мере связанные с верой. [1]

Однако значительная часть рыцарских идеалов, норм и ценностей имела светский характер. Для рыцаря обязательными считались такие достоинства, как сила, смелость, щедрость и благородство. Он должен был стремиться к славе, совершая ради этого ратные подвиги или добиваясь успеха на рыцарских турнирах. От него требовалась также внешняя физическая красота, что расходилось с христианским пренебрежением к телу. Главными рыцарскими добродетелями были честь, верность долгу и благородная любовь к Прекрасной Даме. Любовь к Даме предполагала утонченные эстетичные формы, однако она вовсе не была платонической, что также осуждалось церковью и духовенством.

Низший слой средневекового общества составляло **третье сословие**, куда входили крестьяне, ремесленники, торговая и ростовщическая буржуазия. Культура данного сословия также обладала неповторимым своеобразием, резко отличавшим ее от культуры высших сословий. Именно в ней дольше всего сохранялись элементы варварского язычества и идолопоклонства.

Простые люди были не слишком щепетильны в соблюдении строгих христианских рамок, довольно часто смешивали «божественное» с «человеческим». Они умели искренне и беззаботно радоваться и веселиться, отдаваясь этому всей своей душой и телом. Простой народ создал особую **смеховую культуру**, своеобразие которой по-особому ярко проявлялось во время народных праздников и карнавалов, когда потоки всеобщего веселья, шутки и игры, взрывы смеха не оставляют места для чего-то официального, серьезного и высокого.

Наряду с религией в Средние века существовали и развивались другие области духовной культуры, включая философию и науку. Высшей средневековой наукой была **теология, или богословие**. Именно богословие обладало истиной, которая покоилась на Божественном Откровении.

Философия объявлялась служанкой богословия.[4] Но даже в этих условиях философская мысль продвигалась вперед. В ее развитии можно выделить две тенденции. Первая стремилась максимально сблизить и растворить философию в теологии. Такая философия получила наименование **схоластики**, поскольку основной ее задачей были не поиск и приращение нового знания, но «школьное» освоение уже накопленного. Однако и такой подход приносил ощутимую пользу, благодаря ему

сохранялось наследие античных мыслителей, он способствовал совершенствованию и углублению логического мышления. Сама теология при этом становится все более рациональной: она не довольствовалась простой верой в догматы религии, но стремилась их логически обосновать и доказать. Одним из главных представителей данной тенденции был доминиканец Фома Аквинский (XIII в.), который разработал христианскую концепцию философии Аристотеля, сформулировал пять доказательств бытия Бога. [4]

Вторая тенденция, напротив, стремилась вывести философию за рамки богословия, утвердить самостоятельность и самооценку науки в целом и естествознания в частности. Ярким представителем данной тенденции был францисканец Роджер Бэкон (XIII в.), который внес значительный вклад в развитие философии, математики и естествознания. Можно сказать, что он на три столетия раньше сделал то же самое, что и его более знаменитый однофамилец Фрэнсис Бэкон, ставший основоположником современной науки и философии.

Более значительных успехов в средние века достигла художественная культура, где ведущим и синтезирующим искусством выступала архитектура.

Эволюция средневекового искусства отмечена глубокими изменениями. В эпоху раннего Средневековья ведущие позиции занимает искусство франков, так как Франкское государство занимает в этот период почти всю территорию Европы. Искусство V-VIII вв. нередко именуется искусством меровингов, поскольку у власти в это время находилась династия Меровингов.

По своему характеру это искусство было еще варварским, дохристианским, ибо в нем явно преобладали элементы язычества и идолопоклонства. Наибольшее развитие в этот период получает **натуральное искусство**, связанное с изготовлением одежды, оружия, конной упряжи и других изделий, украшенных пряжками, подвесками, узорами и орнаментом. Стиль таких украшений называют звериным, поскольку его особенность в том, что в запутанные узоры вплетаются изображения диковинных зверей. [5]

Широкое распространение получает также **миниатюра** - книжные иллюстрации. В монастырях имелись специальные мастерские — «скриптории», где писались и украшались книги- богослужебные и Евангелие. Книги светского содержания были редки. Миниатюры при этом носили по преимуществу орнаментальный, а не изобразительный характер.

Что касается архитектуры, то от франкских зодчих данного времени мало что сохранилось: несколько небольших церквей на территории современной Франции. Наивысшего расцвета искусство раннего Средневековья достигает при Каролингах (VIII-IX вв.), сменивших династию Меровингов, и особенно при Карле Великом — легендарном герое эпической поэмы «Песнь о Роланде».

В этот период средневековое искусство активно обращается к античному наследию, последовательно преодолевая варварский характер. Поэтому это время иногда называют «**каролингским возрождением**». Особую роль в этом процессе играл Карл Великий. Он создал при своем дворе настоящий культурно-образовательный центр, назвав его **Академией**, окружил себя выдающимися учеными, философами, поэтами и художниками, вместе с которыми осваивал и развивал науки и искусство. Карл всячески способствовал восстановлению прочных связей с античной культурой.

Эпоху Карла Великого иногда называют «каролингским возрождением»: стремясь возродить в новом облике величие Древнего Рима, империя Карла приобщалась в своем художественном творчестве к достижениям поздней античности. От эпохи Каролингов сохранилось значительное число архитектурных памятников. Одним из них является замечательный собор Карла Великого в Ахене (809г.), представляющий собой восьмиугольное сооружение, перекрытое восьмигранным куполом.

Живописи надлежало обрести более развитый изобразительно-повествовательный характер. Ценнейший памятник изобразительного искусства того времени — знаменитая Утрехтская псалтырь (так названная по месту ее хранения — Университетской библиотеки в Утрехте) со ста шестьюдесятью пятью рисунками, выполненными коричневыми чернилами. Тут сцены охоты, битв, пиров, мирного труда крестьян, холмистые пейзажи, всевозможные архитектурные мотивы. Как правильно было отмечено, такая же живопись, графическая четкость и декоративность, такая же наблюдательность и такая же любовь к миру, окружающему человека, проявляется вновь с подобной же силой и мастерством лишь в рисунках XIV столетия [6].

Империя Карла Великого не была долговечной. Вознесшаяся над искусственно объединенными разноязычными народами и племенами правящая верхушка каролингского государства не могла утвердить на длительное время ни новый порядок, ни новую культуру.

После распада империи Каролингов и образуются новые государства Англия, Франция, Германия и Италия, а средневековое искусство вступает в

новую эпоху. Начало **зрелого периода Средневековья**-X столетие оказалось крайне сложным и трудным, что было вызвано вторжениями венгров, сарацинов и особенно норманнов. Поэтому складывающиеся новые государства переживали глубокий кризис и упадок. В такой же ситуации находилось и искусство. Однако к концу X в. положение постепенно нормализуется, феодальные отношения окончательно побеждают, и во всех сферах жизни, включая искусство, наблюдаются оживление и подъем.

В XI-XII вв. значительно возрастает роль монастырей, которые становятся главными центрами культуры. Именно при них создаются школы, библиотеки и книжные мастерские. Монастыри выступают основными заказчиками произведений искусства. Поэтому всю культуру и искусство этих столетий иногда именуют монастырскими [7].

С IV-V веков н.э. ведет свое начало европейская литература. Эта литература и получила название **средневековая литература**. Долгое время письменная **литература средних веков** существовала только на латинском языке и носила религиозный характер. Но народ не знал латыни и начал складывать свои песни, сказки, предания. Больше всего народ любил песни о подвигах. Одна из лучших песен такого рода — «Песнь о Роланде» — сложилась во Франции. В Испании родилась «Песнь о моем Сиде», с которой Вы можете познакомиться в переработке М.Т.Леон, назвавшей свою книгу «Сид Воитель». [4]. В 12-13 веках при дворах богатых феодалов нередко находились на службе профессиональные поэты. Они складывали стихи и песни в честь знатных дам. Тогда же были созданы и многочисленные романы, где рассказывалось о том, как рыцарь отправляется на подвиги в честь своей прекрасной дамы. Эти стихи, песни и романы, часто искусные по форме и тонкие, лирические по содержанию, получили название **рыцарская литература**.

В 12 веке, когда в европейских странах стали расти города, начала зарождаться и **городская литература**. В ней рассказывалось об умных и сметливых горожанах и крестьянах, которые ловко надуwały глупых сеньоров. Басни, рассказы, песни — вот любимые жанры городской литературы. Продолжала развиваться и народная литература. В народной среде рождались прекрасные произведения. Так, в 13-14 веках в Англии были сложены баллады и песни о Робин Гуде. Высокие образцы **литературы** в это же время создавались и в восточных странах — в Китае, [Индии](#), Персии. [4]

Средневековая архитектура в своем развитии прошла два последовательных этапа: ранний - период романского стиля (VI-XII вв.) и поздний - период готического стиля (XII-XV вв.).

Ранний период феодализма характеризуется раздробленностью земель и междоусобными войнами между феодалами. Эти условия находят отражение в архитектуре. Места для строительства выбирают удобные в стратегическом отношении. Здания отвечают целям обороны; стены и своды, делают массивными, световые проемы напоминают бойницы, здания увенчивают дозорными башнями. Эти признаки романского стиля встречаются в постройках периода раннего феодализма во всех странах Европы.

В целом же этап нового подъема искусства получил условное название «**романского периода**». Он приходится на XI-XII вв., хотя в Италии и Германии и на XIII в., а во Франции во второй половине XII века уже безраздельно господствует готика. В этот период **архитектура** окончательно становится ведущим видом искусства — с явным преобладанием культовых, церковно-храмовых построек. Она развивается на основе достижений Каролингов, испытывая влияние античного и византийского зодчества. Основным типом постройки является усложняющаяся базилика. [6]

Суть романского стиля - геометризм, господство вертикальных и горизонтальных линий, простейших фигур геометрии при наличии больших плоскостей. В сооружениях широко используются арки, а окна и двери делаются узкими. Внешний вид здания отличают четкость и простота, величавость и строгость, которые дополняет суровость, а иногда и мрачность. Нередко используются колонны без устойчивых ордеров, которые к тому же выполняют декоративную, а не конструктивную функцию.

Наибольшее распространение романский стиль нашел во Франции. Здесь к числу самых выдающихся памятников романской архитектуры относится Церковь в Ключи (XI в.). Светская архитектура романского стиля явно уступает церковной. У нее слишком простые формы, почти нет декоративных украшений. Здесь главным типом постройки является замок-крепость, который служит одновременно и жилищем, и оборонительным убежищем для феодала-рыцаря. Чаще всего это двор с башней в центре. Наружный вид такого сооружения выглядит воинственным и настороженным, мрачным и угрожающим. Примером подобной постройки может служить дошедший до нас в развалинах замок Шато Гайар на Сене (XII в.).

В Италии прекрасным памятником романской архитектуры является соборный ансамбль в Пизе (XII-XIV вв.). В него входит грандиозная пятинефная базилика с плоским перекрытием, знаменитая «**Падающая башня**», а также баптистерий, предназначенный для крещения. Все постройки ансамбля отличаются строгостью и стройностью форм. Великолепным памятником является также церковь Сант-Амброджо в Милане, имеющая простой и вместе с тем впечатляющий фасад. .).[6]

В **Германии** романская архитектура развивается под влиянием французской и итальянской. Ее наивысший расцвет приходится на XII век. Наиболее замечательные соборы оказались сосредоточенными в городах Среднего Рейна: Вормсе, Майнце и Шпейере. При всех различиях, в их внешнем облике много общих черт, и прежде всего — устремленность вверх, которую создают расположенные на западной и восточной сторонах высокие башни. Особо выделяется собор в Вормсе, внешне похожий на корабль: в центре его высится самая большая башня, с востока он имеет выступающее вперед полукружие апсиды, а в западной и восточной частях находятся еще четыре высокие башни. Романский стиль основывался на использовании опыта и элементов римской каменной архитектуры, откуда и произошло его название появившееся в XIX веке. [8]

Характерными чертами романской архитектуры, кроме массивных стен, стали полуциркулярные арки и цилиндрические или крестовые своды. Для поддержки такой массы камня нужны были очень толстые колонны, которые иногда заменяли мощными крестчатыми или восьмигранными столбами-пилонами. Романские капители имели простые геометрические формы, часто их украшали, вопреки конструктивной логике, резными рельефными изображениями.

Возник своеобразный синтез скульптуры и архитектуры. Скульптура являлась неотъемлемой частью оформления порталов соборов. Проповедью в камне часто называют скульптуру в романских соборах. Застывшие в камне образы священных персонажей обладали не меньшей силой воздействия, чем слово. Памятников романской архитектуры сохранилось довольно много на всей территории Западной Европы. Огромные, строгие и величественные храмы в городах и монастырях располагались друг от друга на расстоянии колокольного звона. Часто им приходилось выступать в роли крепости для всего населения города или прихода. У феодалов настоящей крепостью был их дом-замок, окруженный глубоким рвом с водой, обнесенный высокими стенами с башнями и подъемными мостами, ведущими к воротам. Крепость - вот тот образ,

который рождается при взгляде на памятники романской архитектуры, образ, который несет ощущение стабильности и незыблемости.

К началу XIII в. романский период средневековой культуры завершается и уступает место **готическому периоду**. Термин «готика» также является условным. [6]

В XIII в. город, а вместе с ним и вся культура городского бюргерства начинают играть определяющую роль в жизни средневекового общества. Научная и творческая деятельность переходит от монастырей к светским мастерским и университетам, которые существуют уже практически во всех европейских странах. Религия к этому времени начинает постепенно сдавать свои господствующие позиции. [7] Во всех областях жизни общества возрастает роль светского, рационального начала. Не прошел этот процесс и мимо искусства, в котором возникают две важные черты-возрастание роли рационалистических элементов и усиление реалистических тенденций. Наиболее ярко данные черты проявились в архитектуре готического стиля.

Готическая архитектура представляет собой органическое единство двух составляющих — конструкции и декора. Суть готической конструкции состоит в создании особого каркаса, или скелета, обеспечивающего прочность и устойчивость здания. Если в романской архитектуре устойчивость постройки зависит от массивности стен, то в готической — от верного распределения сил тяжести. Готическая конструкция включает три главных элемента: 1) свод на нервюрах (арках) стрельчатой формы; 2) система так называемых аркбутанов (полуарок); 3) мощные контрфорсы.

Своеобразие наружных форм готического сооружения заключается в использовании башен с остроконечными шпилями. Что касается декора, то он принимал самые различные формы. Поскольку стены в готике перестали быть несущими, это позволяло широко использовать окна и двери с витражами, открывавшие свободный доступ света внутрь помещения. Данное обстоятельство было чрезвычайно важным для христианства, ибо оно придает свету божественное и мистическое значение. Цветные витражи вызывают волнующую игру окрашенного света в интерьере готических соборов.

Наряду с витражами готические постройки украшались скульптурами, рельефами, абстрактными геометрическими узорами, растительным орнаментом. Колыбелью готики стала **Франция**. Здесь она родилась во второй половине XII в. и затем три столетия развивалась по пути все большей легкости и декоративности. В XIII в. она достигла настоящего расцвета. В XIV в. усиление декоративности идет главным

образом за счет ясности и четкости конструктивного начала, что приводит к появлению «лучистого» готического стиля.

XV столетие рождает «пламенеющую» готику, названную так по той причине, что некоторые декоративные мотивы напоминают языки пламени. [6]

Собор Парижской Богоматери (XII-XIII вв.) стал подлинным шедевром ранней готики. Он представляет собой пятинефную базилику, которую отличает редкая соразмерность конструктивных форм. Собор имеет две башни в западной части, украшен витражами, скульптурами на фасадах, колоннами в аркадах. Он обладает также поразительной акустикой. Достижения в соборе Парижской Богоматери развивают соборы Амьена и Реймса (XIII в.), а также Верхняя церковь Сент-Шапель (XIII в.), служившая церковью для французских королей и отличающаяся редким совершенством форм.

В **Германии** готика получила распространение под влиянием Франции. Одним из самых знаменитых памятников здесь является **собор в Кельне** (XI-XV вв.). В целом он развивает концепцию Амьенского собора. В то же время, благодаря остроконечным башням, он наиболее ярко и полно выражает вертикализм, устремленность в небо готических сооружений.

Английская готика также во многом продолжает французские модели. Здесь признанными шедеврами являются **Вестминстерское аббатство** (XIII-XVI вв.), где находится усыпальница английских королей и выдающихся людей Англии: а также капелла Королевского колледжа в Кембридже (XV-XVI вв.), представляющая позднюю готику. [7]

Поздняя готика, как и вся культура позднего Средневековья, содержит все возрастающее число черт следующей эпохи — эпохи Возрождения. По поводу творчества таких художников, как Ян ван Эйк, К. Слютер и др., идут споры: одни авторы относят их к Средневековью, другие же — к Возрождению [5].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом подводя итоги следует отметить, что культура средневековья — при всей неоднозначности ее содержания - занимает достойное место в истории мировой культуры. Эпоха Возрождения дала Средневековью весьма критическую и суровую оценку. Однако последующие эпохи вносили в эту оценку существенные поправки. Романтизм XVIII-XIX вв. черпал свое вдохновение в средневековом рыцарстве, видя в нем подлинно человеческие идеалы и ценности.

Женщины всех последующих эпох, включая нашу, испытывают ностальгию по настоящим мужчинам-рыцарям, по рыцарскому благородству, щедрости и учтивости.

В ходе написания статьи мы пришли к следующим выводам:

1. Современный кризис духовности побуждает нас обращаться к опыту средневековья, вновь и вновь решать вечную проблему соотношения духа и тела.

2. Идеологическим стержнем культуры является христианство.

3. Продолжается интерес к античному наследию.

4. Философия и теология выражали интересы католицизма.

5. В искусстве появляются новые стили :романский и готический.В идеологии и культуре времени Готики сохранялись феодально-церковные основы; она развивалась в областях, где господствовала католическая церковь, и под её эгидой. Готическое искусство оставалось по преимуществу культовым по назначению и религиозным по тематике: оно было соотнесено с вечностью, с «высшими» иррациональными силами.

6. Начали интенсивно развиваться градостроительство и гражданская архитектура (жилые дома, ратуши, гильдейские дома, торговые ряды, склады, городские башни -«бефруа» и т. д.). Складывались городские архитектурные ансамбли, в которые включались культовые и светские здания, укрепления, мосты, колодцы. В центре города, господствуя над его застройкой, находился собор или замок.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Богатырева Е.Н. История культуры средних веков и Возрождения: Учебное пособие.-Саратов, 2016.-185 с.

2. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры / А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1981. – 359 с.

3. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры.- Спб:Мифрил,1995.-244с

4. Габитов Т. Культурология: Учебник для студентов вузов и колледжей /. - Алматы: ТОО «Лантар Трейд», 2019. - 402.с

5. Арган Дж. К. История итальянского искусства. М., 2000. -158 с.

6. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств.-М. «Искусство»,1985.-312с

7. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.

8. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / М. Пастуро; пер. с фр. Е. Решетниковой. – СПб.: «Александрия», 2012. – 448 с., илл.

БАТЫС ЕУРОПАНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ МӘДЕНИЕТИ

Аңдатпа. Мақала Батыс Еуропа елдеріндегі мәдениеттің даму тарихына арналған. Орта ғасырлар Батыс Еуропа тарихында V-XVI ғасырларды қамтиды. Орта ғасырларда, басқа дәуірлердегідей, Еуропа континентінде күрделі және қарама-қайшы процестер болды, олардың негізгі нәтижелерінің бірі Еуропа мемлекеттерінің және бүкіл Батыстың қазіргі түрінде пайда болуы болды. Сонымен қатар, өмірдің кейбір салаларында орта ғасырлардың басында прогрессивті өзгерістер болды. Дінмен қатар Орта ғасырларда философия мен ғылымды қоса алғанда, рухани мәдениеттің басқа салалары болды және дамыды. Ортағасырлық жоғары ғылым теология немесе теология болды. Құдайдың аянына сүйенген ақиқатқа ие болған теология болды. Философия теологияның қызметшісі деп жарияланды.

Осы кезеңде ортағасырлық өнер ежелгі мұраға белсенді түрде жүгінеді, варварлық сипатты дәйекті түрде жеңеді. Сондықтан бұл уақытты кейде "каролингтік жаңғыру" деп те атайды. Ортағасырлық сәулет өзінің дамуында екі дәйекті кезеңнен өтті: ерте-романдық стилі кезеңі (VI-XII ғғ.) және кеш - готикалық стиль кезеңі (XII-XV ғғ.).

Мүсін мен сәулеттің өзіндік синтезі пайда болды. Мүсін соборлар порталдарын безендірудің ажырамас бөлігі болды. Тастағы уағыз көбінесе романдық соборларындағы мүсін деп аталады. Таста қатып қалған қасиетті кейіпкерлердің бейнелері сөзден кем емес әсер ету күшіне ие болды. Готика бесігі Франция болды. Мұнда ол XII ғасырдың екінші жартысында дүниеге келді, содан кейін үш ғасыр жеңілдік пен сәнділік жолында дамыды. Орта ғасырлар мәдениеті — оның мазмұнының барлық түсініксіздігімен - әлемдік мәдениет тарихында лайықты орын алады. Руханияттың қазіргі дағдарысы бізді орта ғасырлардағы тәжірибеге жүгінуге, рух пен дененің арақатынасының мәңгілік мәселесін қайта-қайта шешуге шақырады.

Түйінді сөздер: Мәдениет, өнер, Роман және готикалық стиль, соборлар, Рыцарлық мәдениет.

CULTURE OF WESTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES

Abstract. The article is devoted to the history of cultural development in Western Europe. The Middle Ages in the history of Western Europe cover more than millennia - from the 5th to the 16th centuries. In the Middle Ages, as in other eras, complex and contradictory processes took place on the European continent, one of the main results of which was the emergence of European states and the whole West in its modern form. At the same time, progressive changes took place in some areas of life already at the early stage of the Middle Ages.

Along with religion in the Middle Ages, other areas of spiritual culture existed and developed, including philosophy and science. The highest medieval science was theology. It was theology that possessed the truth that rested on Divine Revelation. Philosophy was declared a servant of theology.

During this period, medieval art actively addresses the ancient heritage, consistently overcoming the barbarian character. Therefore, this time is sometimes called the "Carolingian revival."

Medieval architecture in its development went through two consecutive stages: the early - period of the Romanesque style (VI-XII centuries) and the late - period of the Gothic style (XII-XV centuries). A kind of synthesis of sculpture and architecture arose. The sculpture was an integral part of the design of the portals of cathedrals. Sermon in stone is often called sculpture in Romanesque cathedrals. The images of sacred characters frozen in stone had no less power of influence than a word. France became the cradle of Gothic. Here it was born in the second half of the XII century, and then for three centuries it developed along the path of increasing lightness and decorativeness. The culture of the Middle Ages - for all the ambiguity of its content - occupies a worthy place in the history of world culture. The modern crisis of spirituality prompts us to turn to the experience of the Middle Ages, again and again to solve the eternal problem of the ratio of spirit and body.

Keywords: Culture, art, Romanesque and Gothic style, cathedrals, chivalric culture.

Автор туралы мәлімет: Сүлейменова Г.Б. Астана Халықаралық Университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы (E-mail: gulnarazkgu@gmail.com)

Information about the author: G.B. Suleimenova. Astana International University, Astana, Kazakhstan (E-mail: gulnarazkgu@gmail.com)

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХНАМАСЫ ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕР

Өскембаев Қанат Сәдуақасұлы

Астана халықаралық университетінің профессоры, т.ғ.к.
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
k.uskembayev@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада Қазақ хандығының құрылуына байланысты XIV-XV ғасырлардағы кейбір саяси оқиғалар баяндалады. XV ғасырдың ортасында Жетісуда Қазақ хандығы деген атпен енген жаңа саяси одақтың құрылуына байланысты аса маңызды этносаяси үдерістер орын алды. Бұл оқиға Қазақстанның одан кейінгі бүкіл этносаяси тарихын айқындап, қазақ халқының ұлт болып топтасуына, этникалық территориясының қалыптасуына, қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетінің дамуына зор ықпал жасады. Сол оқиғаларға қатысты кейбір тарихнамалық және дерекнамалық мәселелерге шолу жасалады. Қазақ хандығы туралы бізге жеткен нақты жазба деректердің бірі Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и-Рашиди» атты еңбегі. Жалпы бұл еңбек Моғолстан хандығы тарихына арналған. Алайда сол кездегі саяси жағдайға байланысты Қазақ хандығы туралы да көп мәлімет келтірілген. Абулғазы, Қадырғали Жалайыри т.б. өз еңбектерінде Қазақ хандығы, оның билеушілері туралы мәліметтер қалдырды. Сонымен қатар Қазақ хандығы кезеңіне байланысты шығыс деректерінің маңызы зор.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, Мұхаммед Хайдар Дулати, Тарих-и-Рашиди, хан, сұлтан, әмір, қазақ, өзбек, Керей, Жәнібек. Есенбұға хан, Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы

КІРІСПЕ

Сақ дәуірінің «Алтын адамынан» бастап, бүгінгі Астанаға дейінгі аралық тұтас бір ұлттың басып өткен тарихының көрінісі. Кезінде «Алаш» көшбасшысы, ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынов: «*Бүгінгі қоғам кешегі күннің бауырынан туады*» деген екен.

Сөз жоқ, Қазақстан біздің аумағымызда дәуірлеп өткен сақ, үйсін, ғұн және басқа да этникалық қоғамдастықтар мен мемлекеттік құрылымдардың мұрагері болып табылады, тиісінше, қазақ мемлекеттілігінің тарихы да солардан бастау алады. Қазақтар мен осы ұлы ата-бабаларымыздың арасындағы тарихи байланысы туралы тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев 2014 жылы тамыз айындағы «Ұлытау төріндегі толғаныс» атты сұхбатында:

«...Біздің елдігіміз, қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын Орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп Тәуелсіздікке келіп тіреледі. Осындай үлкен тарихымыз бар. Жастарымыз мұны білуі керек» - деп, біздің кеше ғана пайда бола қалған халық емес екендігімізді өте жақсы айтқан еді [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бүгінде біз қазақ хандығының пайда болуы XIV-XV ғғ.-ғы Қазақстан территориясындағы (Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы шеңберіндегі) әлеуметтік-экономикалық және этносоциалдық үрдістердің заңды нәтижесі дейміз. Қазақ мемлекеттігінің қалыптасуы және оның дамуына сөз жоқ дәстүрлі көшпелі шаруашылық пен отырықшы қалалық қонысы бар өңірлер арасындағы өзара байланыстар ерекше рөл атқарды. Осы екі өңір салтының шаруашылық жүйелері қай уақытта болса да өзара үйлесімді үздіксіз дамып отырды. Алайда кейбір зерттеушілердің ойынша экстенсивті мал шаруашылығының болуы, халықтың шашырап орналасуы, отырықшылық мәдениеттің болмауы күшті мемлекеттің болуын қаламайды және ол көшпелілер үшін қажет-те емес дейді. Енді бір зерттеушілер көшпелілер мемлекетінің пайда болуы тікелей отырықшы қоғамдармен тікелей байланысы барысында өмірге келеді дейді [2, 91 б.].

XIV-XV ғасырларда қазақ жеріндегі аралас экономика, көшпелі мал шаруашылығы мен отырықшы-егіншілік, қала шаруашылығы қалыптасқан өлкелердің табиғи интеграциясы негізінде тұтас экономикалық ауданның құрылуына әкелді және аймақтың бүкіл жерінің бір саяси құрылымға бірігуіне қолайлы жағдай туғызды. Сонымен бірге бұл жағдай қазақ рулары мен тайпаларының этникалық жағынан бірігуіне, халықтың ұзаққа созылған қалыптасу үдерісінің іс жүзінде аяқталуына себепші болды. Қазақ мемлекеті құрылуының объективті себептері мен шарттары осы жағдайлар. Ірі этникалық-әлеуметтік қауымдастықтың өзінің біртұтас әлеуметтік-аумақтық мемлекеттік ұйымын құруға ұмтылу кезеңі осы кезең.

Мемлекеттің этникалық қауымдастықты айқындайтын *тіл, материалдық мәдениет, тұрмыс, тарихи зерде, халықтың ғұрпы, ойлау салты* ұқсас этникалық аумақ болады, ол жетекші рөл атқарады. Бұл кезең сөйтіп біртұтас қазақ этносының құрылуы, оның мемлекеттігінің, этникалық аумағының қалыптасуының аяқталған кезі. Моңғолдар кезеңінен кейін қазақ даласында күйзелістің орнына келген шаруашылықтың қайта өрлеу фактілері айқын көріне бастады. Әлеуметтік-экономикалық қатынастардың даму саласында, әсіресе оңтүстік аудандарда әлеуметтік қатынастардың рулық-тайпалық белгілерінде өзгерістер орын ала бастады. Хандардың,

сұлтандардың, әмірлердің, байлардың, билердің, мұсылман дінбасыларының еңбекші бұқара жөніндегі саясаты барған сайын өктем бола түсті.

Қазақ мемлекеттілігінің құрылуының маңызды жағы сол кездегі қоғамдық-саяси қатынастардың одан әрі дамуы және шиеленісуі еді. Мұны *Моғолстандағы сияқты, Ақ Ордада, сонан соң Әбілқайыр хандығында* малды ғана емес, жерді де меншіктенудің нығайтылуы, жайылым үшін барған сайын өрістей түскен күрестерден байқаймыз. Бұған Әбілқайыр ханның Өзбек хандығындағы сияқты, аталған мемлекеттердің тарихы жөнінде бізге жеткен жазбаша деректемелерден көреміз.

Қазақ Хандығының құрылуына Еуразияның шығыс және орта бөлігінде XIV-XV ғасырларда болған мемлекеттердегі саяси дамудың, оның ішінде Қыпшақ даласындағы, Мәуреннахар мен Моғолстанда болған этникалық үдерістердің заңды қорытындылары себеп болды. XIII ғасыр басында Моңғол жаугершілігіне байланысты жоғарыда аталған аймақтарда саяси құрылымдар өзгеріп, этникалық үдерістердің дамуы тежелсе, XIV ғасырдан бастап Моңғолдар құрған саяси құрылымдар сипаты жағынан жергілікті халықтар мен ру-тайпалардың талабына бейімделе түседі. Жаулап алушылар жергілікті халықтар арасына сіңісіп, бұрынғы тежелген этникалық үдеріс жаңа қарқында, жаңа сапада дами бастайды. XIII-XV ғасырларда пайда болған Ақ Орда, Ноғай Ордасы (XIV ғ. аяғы – XVI ғ.), Сібір хандығы (1438–1598 жж.), Әбілхайыр хандығы (1428-1468 жж.), Моғолстан (XIV ғ. ортасы – XVI ғ. басы) секілді мемлекеттер Моңғол жаулап алушыларының емес, жергілікті халықтардың үлесінен құралған мемлекеттер еді. Осы мемлекеттер шеңберінде қазақ халқы қалыптасуының ұзаққа созылған үдерісі, ал Қазақ хандығында біртұтас халықтың біржола топтасуы аяқталды. Этникалық үдерістермен бірге қазақ мемлекеттігінің өзі де қалыптасып, дамыды, ол бұрын Қазақстан аумағында мекендеген тайпалар мен халықтардың (Қарахан, кимек, қыпшақ, керей, наймандардың және басқа да түрік халықтарының) мемлекеттердің заңды тікелей жалғасы еді.

Тарихшылардың айтуынша Керей мен Жәнібек хандардың Моғолстанға көшіп келуін баяндайтын мәліметтер ортағасырлық бірнеше шығармаларда кездеседі екен. Маңызды деректердің бірі – **Мұхаммед Хайдар мырза Дулатидың (1499-1551) «Тарихи Рашиди»** еңбегі. Ол өзінің саяси-қоғамдық күрделі өміріне қарамастан әлем мәдениетіне екі шығарма жазып, мұра қалдырып кетті. Бірі – «Жаһаннама» поэмасы, оны түркі тілінде жырлады. Екіншісі – «Тарих-и Рашиди» шығармасы, оны парсы тілінде жазды. «Тарих-и Рашиди» 1542-1546 жылдары Кашмирде жазылған.

Біз қарастырып отырған мезгілде қазақ қоғамына байланысты мұндай міндетті мойнына алғандар – белгілі Орыс ханның ұрпақтары Жәнібек пен Керей сұлтандар болды. Мұхаммед Хайдар еңбекте: «... Сол заманда Әбілхайыр хан қыпшақ даласына түгелдей билігін жүргізіп тұрған еді. «Жошы» ұрпағының сұлтандары жорық жасап, Жәнібек хан мен Керей хан одан қашып, Моғолстанға кетіп қалған. Есенбұға хан оларды құрметпен қарсы алып, Шу маңы мен «Қозыбасыны» тапсырған еді. Ол аймақ Моғолстанның батыс шегі еді. Олар бұл аймақта тыныш өмір сүрген. Әбілхайыр қайтыс болған соң, Өзбек ұлысы өзара тартысып, араларында көп келіспеушілік туды. Олардың көбісі Керей хан мен Жәнібек ханның жанына барған еді. Олардың саны екі жүз мыңға жететін. Олар **өзбек-қазақ** деп аталды. Алғашқы қазақ сұлтандарының үкіметі (хандығы – Ө.Қ.) **870 Һижри кәмәри (1465 миледи) жылы** құрылған «Алла біледі». **940 Һижри кәмәри (1533 миледи) жылға дейін** қазақтар толықтай билік тізгінін ұстап тұрды ...» [3, 82 б.]. - деп Қазақ хандығының құрылған мезгілін көрсетеді. Ал оның ту көтерген жері – Жетісудың батыс бөлігі, үйсін, дулат, қаңлы т.б. тайпаларының дәстүрлі атамекені еді.

Бұл арада 1533 жылға дейін деп тұрғаны сол кездегі қазақ хандығындағы саяси дағдарыстарға бола айтып отырған сияқты. Олар Тахир, Ахмет, Тоғым, Бұйдаш т.б. хан есімдерімен байланысты. Одан кейін хан тағына аты қазақтарының арасында даңққа бөленген, башқұрт пен ноғайдың да халық аңыздарында айтылатын Қасымның ұлы Хақназар (1538-1580) отырады. Хақназар хан әкесі Қасым салған жолды одан әрі жалғастырды емес пе?

Тағы да ғалымдардың айтуынша Мұхаммед Хайдардың еңбегіне дейін Қазақ хандығының құрылуы жөніндегі мәліметтер ешбір жазба деректе кездеспейді. Автор Жетісуға, Дешті-Қыпшаққа, елінің салт-дәстүріне, Керей, Жәнібек, Қасым хан сияқты кемеңгер билеушілеріне аса үлкен ілтипатпен қарайды. Өз шығармасында моғол билеушілерінің қазақ хандарымен болған өзара жылы қатынасын үлкен ықыласпен баяндайды. Еңбекті жазу барысында ол жергілікті халық арасында кең тараған тарихи әңгімелерді, аңыздарды, ауыз әдебиетінің басқа да түрлерін кеңірек қолданған. Керей мен Жәнібек хандардың Моғолстанға келуі туралы мәліметті Мұхаммет Хайдар шежірені жақсы білетін адамдардан алса керек. «Тарихи Рашидидің» бір бөлігін орыс тіліне аударып, оған кіріспе сөз жазған. К.А. Пищулина: «Тарихи Рашидидің жазылуына ең біріншіден моғол тайпалары арасында айтылып жүрген тарихи аңыз-әңгімелер негіз болды» - деп жазады [4].

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы «Қазақ хандығының құрылу

тарихы» атты монографияның авторы Кәрібаев Б.Б. 20-21 сәуір 2012 жылы Таразда өткен «VII Дулати оқулары» халықаралық-ғылыми практикалық конференциясы материалдарында жарияланған (I бөлім) «Мұхаммет Хайдар Дулати Қазақ хандығының тарихын алғаш зерттеуші» мақаласында Дулатидің қазақ хандығы тарихының алғашқы кезеңдері туралы жазғандарын төмендегідей баяндайды. «Тарих-и Рашидидің» екі бөлімнен немесе екі кітаптан тұратыны белгілі. 1541-1542 жылы **мемуарлық сипаттағы** екінші кітапты, ал **тарихи сипаттағы** бірінші кітапты 1546 жылы жазған дейді. Аталған екі кітапта да қазақ тарихына қатысты материалдар жиі кездеседі. Тарихи сипаттағы кітапта біз қарастырып отырған мәселе **39-шы әңгімеде** (тарауда) өте қысқаша түрде Моғолстан тарихының Есенбұға хан билік құрған жылдарында болған оқиғалардың бірі ретінде баяндалады. Ал тарихи сипаттағы кітапта автор Қазақ хандығының тарихына байланысты оқиғаларды **33-ші және 34-ші әңгімелерде** (тарауда) айтады...

Қазақ хандығы Дулатидың баяндауларында: 1) «...Есенбұға ханға әмірлердің қарсылық көрсеткен күндерінен әңгіме» атты тарауда XV ғасырдың 30-50-шы жылдарындағы Моғолстанның ішкі саяси өміріндегі жағдайлар туралы, яғни моғолдың ірі тайпалары көсемдерінің ханға қарсы әрекеттері баяндалады. Бұл мәліметтер бізге Қазақ хандығының құрылу қарсаңындағы Моғолстанның ішкі және сыртқы саяси жағдайынан хабардар етіп, ол жағдайлардың хандықтың құрылу барысына қаншалықты дәрежеде қолайлы алғышарттар жасағанын көрсетеді;

2) Есенбұға ханның Мауереннахрдағы саяси дағдарысты пайдаланып, ол жаққа жасаған жорықтары туралы, Әбу Сайд мырзаның Есенбұға ханның жорықтарына қарсы ойластырған жоспарлары, темірлік мырзаның моғол әскерлерін Ианги (Тараз) түбінде жеңіліске ұшыратуы туралы мәліметтер. Бұл мәліметтерден біз Қазақ хандығының құрылу қарсаңындағы Моғолстан мен Мауереннахрдағы Темір әулеті мемлекеттері арасындағы саяси қатынастардың әбден ушыққанын, жетер шегіне жеткенін көреміз. Өз кезегінде бұл жағдай Қазақ хандығының Жетісу аймағының батыс бөлігінде шаңырақ көтеруіне тікелей себепші болады;

3) XV ғасырдың орта тұсында Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында өз билігін толықтай орнатқан Әбілқайыр хан және одан бөлініп Моғолстан аумағына қоныс аударған Керей мен Жәнібек хандар туралы, оларды Есенбұға ханның қуана қарсы алып, Моғолстанның батыс жағындағы Шу мен Қозыбасы өңірінен жер беруі туралы, олардың «қазақ» атануы туралы мәліметтер. Қазақ хандығының құрылу тарихында бұл мәліметтер – ең негізгі дерек болып саналады;

4) Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Қазақ сұлтандарының алғаш билік жүргізуінің басы 870 (1465) жылдан басталады, «Алла жақсы біледі» деген мәліметтері – Қазақ хандығының құрылу тарихындағы ең басты, ең негізгі жазба дерек мәліметтерінің біріне жатады. Қазіргі кезде Қазақ хандығының құрылуына қатысты ой-пікір айтып, тұжырымдар білдіріп жүрген тарихшылардың бәрі Мұхаммед Хайдар Дулатидың осы мәліметтерін негізге алады. Дегенменде автордың оқиғаларды баяндауында дәлдік сақталғанымен, олардың уақытын көрсету кей жағдайларда болжаммен, шамамен беріледі. Мұхаммед Хайдар Дулати ондай болжаммен, шамамен берген даталардың өте дәл емес екенін алдын ала біле отыра, олардан кейін міндетті түрде «Анығы бір Аллаға аян» деген сөз тіркесін қолданып отырады» - деп тұжырымдайды зерттеуші [5].

Бүгінгі күнге дейін «Тарих-и Рашиди» еңбегі тарихшылар мен зерттеушілер тарапынан өте көп сұранысқа ие. Оның басты себебі кітапта Шыңғыс ханның Шағатай мен Жошы ұлдарының Түркістан кеңістігіндегі билігі мен олардың ұрпақтарының саяси-қоғамдық тағдыры тілге тиек болған. Сондай-ақ кітап түркі еліндегі ислам дінінің таралуы жайында да мәліметтер береді және географиялық, тілдік, философиялық тұрғыда аса жоғары бағаланатын туынды. Сондықтан шығарма қазіргі заманға дейін ғылыми айналымнан түспей, құндылығын жоймаған.

Сөйтіп, «Тарих-и Рашиди» бойынша қазақ хандығының құрылу уақыты ретінде 1465 жылдың тамызы мен 1466 жылдың тамызы аралығын қарастыратын тарихшылар қатары бүгінде басымдық болып табылады. Жалпы, Қазақ хандығының дүниеге келуі туралы нақтылы дата осы тарихи дереккөзде айтылады. Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінде Керей мен Жәнібек қазақ хандарының билігі Хижраның 870 жылы басталды делінеді. Бұл құнды дерекке сенбеуге бізде негіз жоқ. Хижраның 870 жылы заманауи күнтізбе бойынша 1465 жылдың 24 тамызында басталып, 1466 жылдың 11 тамызында аяқталды. Ата-бабамыздың дәстүріне сәйкес, хандар сайланатын ұлы құрылтайлар күз ортасында өтетін болған. Керей ханның таққа отыруы, тиісінше, Қазақ хандығының құрылуы 1465 жылдың қазанына келеді деп санаған орынды. Еске сала кетсек, 2014 жылы 22 қазан күні Астана қаласының активімен өткен кездесуде **Нұрсұлтан Назарбаев 2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығы** тойланатынын айтқан болатын. Ия, 2015 жылы ол аталып та өтілді. Бір өкініштісі, бұл белгілі, қалыптасқан сарында өтті. Жалпы халықтық деңгейге жете алмады. Әрине, бұл басқа әңгіме!

Қазақ Хандығының құрылуы туралы **келесі мәлімет Махмуд ибн Уәлидің «Бахр ал-асрар фи манасиб ал-ахйар»** еңбегі. Еңбек XVII ғасыр

ортасында 1641 жылы жазылған. «Бахр ал-асрар...» – Махмуд ибн Уәлидің даңқын шығарған негізгі еңбегі. Автор туындысын жазу үшін, зерттеушілердің пікірі бойынша, бізге дейін жеткен және жетпей жоғалып кеткен жиырмадан астам ортағасырлық деректердің мәліметтерін қолданған. Оның ішінде «Тарихи Рашиди» мәліметі де бар.

Махмуд ибн Уәли ортағасырлық деректермен мейлінше кең таныса отырып, Қазақ Хандығының құрылу жағдайын Мұхаммед Хайдар мырза Дулатиға қарағанда, салыстырмалы түрде, толық жазған. Махмуд ибн Уәлидің мәліметінде Әбу Сайд мырзаның Есен-Бұға ханға қарсы Жүніс ханды қолдануы, не себепті Қазақ хандығының Моғолстанның батыс бөлігінде пайда болғандығы, алғашқы қазақ ханы кім болғандығы және «қазақ» атауы не үшін Керей мен Жәнібектің соңынан ерген адамдарға қолданғандығы туралы фактілер [3, 91 б.] көп кездеседі.

Жазба деректерден басқа халық ауыз әдебиетінің материалдарында да Қазақ хандығының құрылуы көрініс береді. **«Ақжол бидің өлімі»** жөніндегі тарихи аңыз әңгімеде Керей мен Жәнібек хандардың Әбілқайыр ханнан бөлінуінің себептері, екі ханды қолдаған қазақ ру-тайпалары туралы құнды мәліметтер кездеседі.

Есенбұға хан бірнеше рет қазақ хандарына елші жіберген. Керей мен Жәнібек сұлтандардың көшуін тездеткен негізгі оқиға **қазақы деректерде** айтылатын **Қарақыпшақ Қобыландының** Арғын тайпасының беделді биі **Ақжол биді (Дайырқожаны)** Ұлытау жақта саятшылық жасап жүргенде өлтіруі. Бұл Ақжол бидің әкесі 90 келген Қодан тайшының жоқтауында айтылады. Бұл туралы «Қодан зары», екінші аты «Кештім» деген күй де бар. Бөлініп Моғолстан жаққа кеткен елдің артынан қатты ашу шығарған Әбілқайыр хан *«...Сенің әлегіңнен кетті, кінәңді жу, көнсе кері айдап кел, көнбесе еңбектеген баласынан еңкейген кәрісіне дейін қырып сал, дүниелерін олжала...»* - деген бұйрығымен барған Қобыланды батыр орындамай, Қодан тайшыдан кешірім сұрап өз туысқандары жағына ел-жұртымен өткен екен. Қодан тайшыдан кешірім сұрап *«...Міне, алдыңа өзім келдім, балаңның кегін ал, басымды шап»* деген Қобыланды батырға. *«Иілген басты қылыш кеспес болар»* - деп кешірген екен. Сол Қобыланды батыр Ақтөбе облысы Қобда өзенінің жанында жерленген. Оның обасы кішігірім таудай [6]. (Бұл туралы 2015 ж. 10 қаңтарда Орталық Қазақстанда өлкетанушы Ж. Дайыров та біраз мәлімет берген болатын).

Ал, ортағасырлық қазақ тарихын бүгінде кең түрде зерттеп жүрген ғалым-медиевист Ж. Сабитовтың айтуынша: *«... вполне можно предположить существование двух батыров под именем Кобланды. Один из них жил в эпоху Едиге, а другой жил в эпоху Алшагыра, потомка Едиге. Очень вероятно, что они*

оба принадлежали к роду Каракипчак, но один из них был сыном Токтарбая, а другой сыном Кыдырбая. Мы можем предположить, что Кобланды (Куба) Токтарбайулы жил в эпоху Тохтамыша, Едиге, Тамерлана, Ер Кокше и Аргына Кара-ходжи (вторая половина XIV века - начало XV века). В то время как его тезка из того же племени Кобланды Кыдырбайулы жил в последней четверти XV века – первой половины XVI века. Он, предположительно был внуком по женской линии правителя Ногайской Орды Мусы. Он был современником ногайских беков и мурз Хасана, Ямгурчи, Агиша, Алшагыра, Урака, Мамая, ханов Абугая, Ильбарса, Ибака и его брата Алшагыра, а также Барака, правившего в Ташкенте» [7] - деп, сұлтандардың көшуін тездеткен қазақы деректеріндегі айтылатын **Қарақыпшақ Қобыландыға байланысты тың ойын ортаға салады.**

Қазақ хандығының негізін қалаған Керей мен Жәнібек – Шыңғыс хан ұрпақтары. Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тарайды. **Жошының 14 ұлының бесеуі** және олардан тараған ұрпақтар XIII-XV ғасырларда Еуразияның шығыс бөлігіндегі саяси тарихта үлкен рөл атқарады. **Орда Ежен, Батый, Тұқай-Темір, Төбел (Тевал), Шибани,** ұрпақтары Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда, Қазан, Қырым, Қажытархан, Сібір, Хорезм хандықтарының және Мәуреннахрдың хандары болған. Ортағасырлық кейбір мәліметтер мен соларға негіздеп жазылған қазіргі тарихи зерттеулерде қазақ хандарының Жошының қай ұлынан тарайтындығы жөнінде екі түрлі көзқарас бар екенін айта кету керек. Соның біріншісі бойынша қазақ хандары **Орда Еженнен**, яғни Жошының үлкен ұлынан тарайды делінсе, екінші нұсқа Жошының **Тұқай Темірден** өрбитінін көрсетеді.

«**Тұқай-Темірлік**», яғни екінші нұсқаны қостаушылар өз пікірлерін XVI және XVII ғасырларда жазылған «**Тауарих-и гузида-йи нусрат наме**» мен **Әбілғазының «Түрік шежіресіндегі»** мәліметтерге сүйеніп дәлелденеді. Ал «**Орда-Ежендік**» пікірді ұстанушылар, негізінен, XIV және XV ғасырдың басында жазылған Рашид-ад Диннің «**Жамиғ ат-тауарихы**» мен Муин-ад-дин Натанзидің (шамамен 1414 жылдары жазылған) «**Ескендірдің анонимі**» атты деректерге сүйенеді. Көпшілік тарихшылар көпке дейін мына генеалогиялық кестені қолдап жүрді: *Шыңғыс хан – Жошы – Орда Ежен – Сартақтай – Қоныша – Сасы Бұқа – Шымтай – Орыс (Өріс) хан – Құйыршық хан – Барақ хан және Жәнібек хан т.б.* «**Таварих-и гузида-йи нусрат-намеде**» берілген шежіреге сәйкес, Қазақ хандығының негізін қалаушылар Жәнібек пен Керей **немере ағайын** болған.

Кейінгі кездегі зерттеу-тұжырымдарда Жошы әулетінің генеалогиялық кестесі Қазақ хандығының хандарының бәрі де Орда Еженнің де,

Шайбанның да ұрпағы емес, Тоқа Темірдің ұрпағы екенін көрсетеді. Ж. Сабитовтың айтуынша Жошының ұлы Тоқа (Тұқай) -Темір қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің тікелей ата-бабасы болып табылады. Алғашта оның иелігі Қазақстан аймағында болған, кейін Тоқа-Темір билігі Батысқа ауысқан, онда ол Қырымды иелігіне алған. «*Бахр әл-Аскар*», «*Таурих-и ғузилдайы Нусреатнама*» бойынша, Жошы ханның 13-ұлы, **Тоқа Темірдің ұрпағы** (Жошы - Тоқа Темір – Өз Темір - Қожа Бәдік – Орыс хан) болып саналады [8].

Осыған байланысты профессор Б. Кәрібаев: «...Қазақ хандарының шығу тегін Жошының кіші ұлы – Тұқай Темірден тарату XVI ғасырдың басындағы шайбанилық әулет өкілдерінің қазақ хандарының Шығыс Дешті Қыпшақтағы билігін әлсірету, жою үшін әдейі жасаған идеологиялық күресінің бір көрінісі деп білеміз де, Жошының үлкен ұлы Орда Ежен ұрпақтарының билігі XIII ғасырдың 20-шы жылдарынан Орыс ханға дейін, одан кейінгі Барақ ханға дейін де үзілмеген...» [9]. - деп Қазақ мемлекетінің негізін қалаушылар Керей мен Жәнібек хандар Орда Еженнің тікелей ұрпақтары екендігін тағы да баса айтады.

Қалай дегенмен, Ақ Орданы құрушы **Орыс (Өріс) ханның тікелей ұрпақтары**, яғни Орыстан Құйыршық хан туса, одан Барақ хан туады, міне, қазақ хандығының шаңырағын осы Барақтың әулеті көтерген. Барақ атасының кезіндегі біраз жерлерді қайтарып алып, қалпына келтірген. Мысалы, ол Ақсақ Темір ұрпағы Ұлықбекке қарсы соғысып, Ақ орданың қаласы Сығанақты тартып алған. Ноғайлы әміршілерінің бірі Мансұрды өлтірді (1437). Ал, Мансұр Темір бидің әкесі еді. Темір би деп отырғанымыз Шалкиіз жырау жанында болған ноғайлының билеушісі.

Осы Барақтың ұрпағы Жәнібек пен оның ағасы Болаттың баласы Керей Әбілхайырдан атқұйрығын кесісіп, жеке бөлініп кетті де, сол кезде Ұлы жүз түгел құрамына енетін, Әмір-Темірдің ұрпақтары Моғолстан деп ат қойған мемлекеттің батыс жағына көшіп барады. Моғолстан билеушісі Есен-Бұға хан оларды құшақ жая қарсы алды [6, 16 б.]. Әрине, Керей мен Жәнібектің көшуіне **Моғолстан ханы Есенбұға өте мұқтаж болды**. Оның себептері де бар: **1-ден**, өз еліндегі тұрақсыздық оның ішінде әсіресе інісі (кей деректе ағасы) Жүніске шамасы келмеуі. **2-ден**, Батыстан Әмір Темір ұрпақтарынан (өз әкесі Ұлықбекті өлтіріп билікке келген Әбду Латиф, кейін Әбу Сайдтан) үнемі қауіп. **3-ден**, Әбілхайыр хандығы тарапынан (кейін оның ұрпақтары қазақтардың қолынан қаза болған ұлы Шейх Хайдармен, Әбілхайырдың көзі тірісінде қайтыс болған Шах Будах ханның баласы Мұхамед Шайбанимен (1470-1511 жж.) болған тартыстар. **4-ден**, шығыстан Жонғарлардың шабуылдары мемлекетті әлсіретті. Сөйтіп, жаңа Орда тігуге ол Шудың маңындағы

Қозыбасы аймағын берді. «Қазақ хандығы» атты тарихи термин міне, осыдан басталады. Алғашқы ағайынды екеуінің хандығы 1456-1480 жылдардың арасы. Осы ағайынды тұңғыш хандар алғашқы он жылда-ақ төңірегіне түгел танылып, іргесін кеңейтті. Батысында Әбілхайыр ұлысынан келіп қосылғандар мен 1462 жылы Есенбұға өлген соң Жетісудағы Моғолстанға қарайтын қазақ тайпалары мен руларының біразы өз туыстарына қарай ойысып, Қазақ хандығына қосылды. Сол кезеңдегі алғашқы жазбаларда (Васифи жазбасы) «Қазақстан» деген термин де тарихқа ене бастады.

XV ғасырдың 30-50-жылдарындағы Моғолстандағы ішкі саяси өмір туралы Мұхаммед Хайдардың өзі: « ... Жүніс хан кеткен соң (*Мауараннәһрге*) ұлыс түгелдей Есенбұға ханға бағынды. Бірнеше жыл осылай өтті. Хан жастығы мен кемелетке толмауы себеп әмірлерді қорлауға тырысатын ...» [3, 81 б.]- деп, өзіне көмекші етіп ұйғырлар тайпасынан шыққан «Темір» дегенді қойып, оған үнемі оң көзбен қарап, өз елінің әмірлерін жоғарылатпай, кемсітуіне олардың шыдамағанын жазады. Бір күні хан жиналысында олар Темірді кескілеп өлтіріп, өздері жан-жаққа қашып кетті. Әрбір моғол әмірі өз қалаулары бойынша күн кешті. Мір Мұхаммед-шах Ат-Башы деген жерде, Мір Кәрім Моғолстан мен Әндіжанның, Ферғананың түйіскен жерінде Ала-Бұғада қамал салдырды.

Әмір Хақберді Бекжек Ыстық көлдің «Қойсу» деген жерде қорған салған. өзі үнемі Түркістан мен Сайрамды тонаумен болды. Шорас және барин тайпаларының әмірлері қалмақтарға, Исан-тайшаның ұлы Амасанжы-тайшыға кетті. Ал балғашы және басқа да тайпалар Әбілқайырдың жанына кетті. Қоншы және басқада тайпалардың әмірлері Моғолстан далаларында тәртіпсіздіктер ұйымдастырып дүрбелеңдер жасады. Моғолстанның сол кездегі ханы Есен-Бұға тайпа әмірлерінің мұндай іс-әрекетіне қарсы ешбір тоқтау сала алмады. Оған күште жоқ болатын. XV ғасырдың 50-жылдарының соңына таман, Керей және Жәнібек сұлтандар бастаған адамдардың Моғолстанға келу қарсаңында Моғолстанның ішкі жағдайы міне, осындай еді дейді [3, 81 б.].

Белгілі шығыстанушы Абусейтова М.Х. 2002 ж. -Алматы. «Дайк-Пресс» баспасынан шыққан «Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII веках: история, политика, дипломатия» деген еңбегінде XVII ғасырда өмір сүрген белгілі тарихшысы Әбілғазының еңбектеріне негіздеп «Тұқай-Темірлік» ойды қолдайды. Әбілғазы өз шежіресін тарқатқанда: «Жошы – Тұқай-Темір – Өз-Темір – Қоджа – Бадаққұл – Орыс-хан – Қойршақ – Барақ – Әбу-Сайд (нақты аты Жәнібек хан). Жәнібекте 9 ұл тарайды... – дей отырып, өзін Шыңғыс ұрпағының Араб-Мұхаммедтен өрбитінін көрсетеді [2, 95 б.]. Осы

ойды біздер Махмуд ибн Валидің «Бахр ал-асрар» еңбегінен де кездестіреміз. Әрине бұл ойлар бүгінде қосымша ізденістерді, жаңа деректерді сұрайды.

Қазіргі таңда шетелдік, ресейлік және қазақстандық тарихшылар бірінші мәселеге қатысты, яғни Жошы Ұлысының батыс және шығыс бөліктеріндегі мемлекеттердің атауларына қатысты Ақ Орда мен Көк Орда терминдерін араластырып қолданады. Қазақстандық тарихшылар Ақ Орда атауын шығыс бөліктегі саяси құрылымға қатысты қолданса, ресейлік зерттеушілер, керісінше шығыс бөлікке қатысты Көк Орда терминін пайдаланады.

Қазақ хандығының құрылуы мәселесі тарих ғылымында ХІХ ғасырдың 60-шы жылдарынан бүгінге дейін тоқтаусыз зерттелуде. Бұл жөнінде тарихи деректерді айналымға алғаш енгізген, тарих ғылымында күн тәртібіне қойған зерттеуші В.В. Вельяминов-Зернов еді. Ол 1864 жылы «Исследование о Касимовских царях и царевичах» атты еңбегін жариялады. ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басындағы зерттеушілер қатарына В.В. Вельяминов-Зерновтан басқа, В.В. Радловтың, Н.А. Аристовтың, И.И. Крафтың, В.В. Бартольдтың, Ш.Құдайбердіұлының, Л.П. Чулошниковтың, М. Тынышбаевтың, Г.М. Грумм-Гржимайлоның зерттеулерін жатқызамыз. 1930-1940 жж. С.Д. Асфендияров, П.А. Кунте, П.М. Вяткин және 1943 жылғы «Қазақ ССР тарихы» кітабының авторлары Қазақ хандығы құрылуы жөнінде өз пікірлерін жаңа көзқарас негізінде ұсына алды. Олардан кейінгі уақытта А.А. Семенов, П.П. Иванов, С.К. Ибрагимов, К.И. Петров, М.Г. Сафарғалиев, П. Юдин секілді белгілі шығыстанушы-ғалымдар мәселені терең зерттеуге күш салды. Олардың пікірлері мен тұжырымдары мәселенің тарихнамалық базасын кеңейтіп, байыта түсті. Зерттеулердің кейбіреуінің негізгі бағыттары мен тұжырымдарын былайша қорытындылауға болады.

-В.В. Вельяминов-Зернов Мұхамед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» еңбегін орыс тіліне аударып ғылыми айналымға Қазақ хандығының құрылу тарихын, жылдарын күн тәртібіне қойды. Ол жазба деректер арқылы Керей мен Жәнібек хандардың Әбілқайыр ханнан бөлініп, Моғолстанға келуін – Қазақ хандығының құрылуындағы басты оқиға ретінде көрсетті. Бұл мәселе бүгінгі күнге дейін маңызын жойған жоқ және ешбір зерттеуші тарапынан теріске шығарылмай келеді.

- Шәкәрім Құдайбердіұлының ғылыми айналымға енгізген ауызша мәліметтерді енгізіп байыта түсірді.

- М. Тынышбаев «Қазақ хандығының қалыптасуы» және «Қазақ хандығының құрылуы» деген сөздерді өзгертіп, «Қазақ одағын» жіктеді. Қазақ хандығының құрылуын Алтын Ордасының тарихымен, оның бір

бөлігі болып саналатын Шибан Ұлысының ыдырауымен тікелей байланыстырады т.б.

Ортағасырлық деректердің белгісіз болуы себепті Қазақ хандығының құрылу жылы мәселесіне қалам тартқан зерттеушілер арасында әлі күнге дейін нақты бір пікір жоқ. Олар 1450-1465/1466 жылдар аралығындағы бірнеше мерзімді көрсетеді. К.И. Петров 1450, У.Г. Ховорст 1451, Б.А. Ахмедов пен А.П. Чулошников – 1455-1456, В.П. Юдин 1465-1466, Т.И. Сұлтанов 1459-1460 жылы болған деп айтады. Осылардың ішінде В. Юдиннің «Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...» деген мақаласына назар аударсақ, *«В истории евразийских степей и прилегающих к ним районов послемонгольского времени хорошо известны кочевые объединения, в названия которых входило слово орда. Некоторые из них, например Золотая Орда, претендовали даже на статус «мировой» державы.»*

Кроме Золотой Орды, были Орды Белая, Синяя, Серая, Пегая, Мамаева, Муратова, Ахматова, Волжская, Заяицкая, Перекопская, Крымская, Белгородская, Залесская, Городецкая, Большая, Средняя, Младшая (Меньшая), Орда-Сотня, Ногайская (Мангытская), Казачья (Казацкая, Киргиз-Кайсацкая, т. е. Казахская), Каракалпакская, Калматцкая и другие.

Многие из орд существовали в Казахстане и других степных и горных районах в XVI-XVIII вв. и позднее. В это же время в степях продолжала жить память о ряде орд более раннего времени. Но это была не просто память. Идеализированные представления о Чингисовой орде и ордах его ближайших преемников с самого начала осознавались господствующими слоями кочевников в качестве правовых норм. Они служили важным источником права, регулировавшим внешние и внутренние отношения между кочевыми и оседлыми объединениями и государствами, образовавшимися на обломках Монгольской империи...» [10, 106 б.].

Зерттеуші Салғараұлы Қ. ағамызда бұл жайлы: *«... тарихтан негізін Бату қалаған Ұлы Ұлыс («Алтын Орда» деп біліңіз) ыдырағаннан кейін сонау Еділ дариядан шығысқа қарайғы иен далада «Жошы ұлысы», «Өзбек ұлысы», «Алтын Орда», «Ақ Орда», «Көк Орда», «Боз Орда», «Жүз Орда», «Ногай Ордасы», сол секілді «Орда Ежен ұрпақтарының иелігі», «Тоқа Темір ұрпақтарының иелігі», «Шайбанилықтардың жері», «Сібір хандығы», «Әбілхайыр хандығы», «Қазақ хандығы» дегендердің болғанын бәрі біледі. Ал осылардың ішінен Қазақ хандығы бөлініп шыққан Әбілхайыр хандығынан басқасының қазақ халқының тарихына қаншалықты қатысы барлығын нақты*

біле бермейді» [11]. - деп ойын сабақтайды. Бұлардың бәрі Ұлы Ұлыс территориясына кірген және олар жеке зерттеулерді талап етеді. Бір мақалада оларды қамту мүмкін емес. – Ия, айтпақшы бұл мемлекеттер туралы халық санасында қалып қойған тұжырым – түйіндер ешқашан өлмейді, қайта жанданып – зерделене бермек. Ал, қайта жандану үшін, жаңа дерек-зерттеулер болса нұр үстіне нұр болар еді.

Қазақ хандығының құрылуының тарихнамасындағы қазіргі кезең 1980 жылдардан басталып, күні бүгінге дейін жалғасуда. Осы кезеңде Қазақ хандығының құрылуы мәселелерін зерттеушілер жаңа есімдермен толық түсуде. К.А. Пищулина, Т.И. Сұлтанов, Қ. Салғараұлы, М.Қ. Әбусейтова, Ә. Хасенов, С. Жолдасбайұлы, Б. Кәрібаев, З. Қинаятұлы, Ж. Сәбитов, Қ. Өскенбай сынды тарихшылар өз зерттеулерінде тың ойлар мен пікірлер айтып, мәселенің тарихнамасын байыта түсуде.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, бір жарым ғасырлық уақытқа созылған тарихнамада Қазақ хандығының құрылу мәселесі жай пікірлерден кең ауқымды тақырыптың біріне айналғаны бүгінде айдан анық және соңғы кезеңде мәселенің зерттелуі кең және терең түрде жүргізілуде. Жалпы алғанда, Қазақ хандығының құрылуын айтқанда, мәселеге тікелей және жанама қатысты дерек мәліметтерді тереңдеп зерделеу, талдау күн тәртібінде үнемі тұру керек, сонымен бірге ауыз әдебиетінің мәліметтерін де бір-бірімен толықтыра, салыстыра отырып қарастыру зерттеушілердің үнемі назарында болуы тиіс. Сонда ғана бұл жағдайлардың болашақ ғылыми нәтижелерге, жетістіктерге әкелеріне ешкім күмән келтірмейтін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ұлытау төріндегі толғаныс. // Орталық Қазақстан. 2014. 28 тамыз, 1-2 бб.; <http://egemen.kz/>. 2014/08/26/. Егемен Қазақстан.
2. Әбусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII веках: история, политика, дипломатия. – Алматы. «Дайк-Пресс» баспасы, 2002. - Б. 91.
3. Мұхаммед Хайдар Дулат. Тарихи -и Рашиди. -Құрастырушы - М. Қойгелді. -Алматы: «ҚАЗАҚПАРАТ», 2015. -494 б.
4. Пищулина К. А. и др. Материалы по истории Казахских ханств XV-VIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). А.-А.: Наука, 1969; Козыбаев М. К., Пищулина К.А. Мирза Мухаммед Хайдар о казахах и

казахской государственности // Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди (Рашидова история). -А.: Санат, 1999, с. 3-16.

5. Кәрібаев Б.Б. Мұхаммет Хайдар Дулати Қазақ хандығының тарихын алғаш зерттеуші. / «VII Дулати оқулары» М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінде өткен халықаралық-ғылыми практикалық конференциясы материалдары. – Тараз. 2012 ж. 20-21 сәуір. I бөлім.

6. Оразов Н. Қазақ хандарының жылнамасы. // Сарыарқа. 1991. -№1. - Б. 15-21.

7. Сабитов Ж.М. Кобланды из рода Каракыпшак. // Тарих тағылымы. № 1 (9). Астана. 2016. С. 44-52; Соныкі, В нашей истории были два Кобыланды. / <https://e-history.kz/ru/news/show/5396>. 17.11.2016 г.

8. Сабитов Ж. (2015) Золотая Орда – «падчерица Казахстанской историографии». // <http://www.altyn-orda.kz/zolotayaorda-padcherica-kazaxstanskoj-istoriografii>/Қаралған уақыты: 05.02.2017; Соныкі, Сабитов Ж. Казахские жузы и клановая система Золотой Орды. // Молодой ученый. №11 (91). 2015.

9. Кәрібаев Б.Б. Керей мен Жәнібек хандар. Қазақ мемлекетінің негізін қалаушылар болды. / <https://anatili.kazgazeta.kz/news/6604>. 02 Маусым, 2011.

10. Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. –Алма-Ата. «Наука», 1983. –Б.106-165.

11. Салғараұлы Қ. Ақ Орда, Көк Орда, Боз Орда... // Егемен Қазақстан. 2015. 6 Мамыр: <https://egemen.kz/article/38644-aq-orda-kok-orda-boz-orda> .

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

Аннотация. В статье описываются некоторые политические события XIV-XV веков, связанные с образованием Казахского ханства. В середине XV в. в Жетысу произошли важнейшие этно-политические процессы, связанные с созданием нового политического объединения, вошедшего в историю как Казахское ханство. Это событие определило всю последующую этнополитическую историю Казахстана, способствовало консолидации казахского народа в нацию, оформлению этнической территории, развитию духовной и материальной культуры казахского народа. В статье сделан небольшой обзор на историографию и на письменные источники, связанных с этими событиями. Одним из дошедших до нас реальных письменных сведений о Казахском ханстве является произведение Мухаммада Хайдара Дулати «Тарих-и-Рашиди». В целом данная работа посвящена истории Монгольского ханства. Однако в связи с политической ситуацией того времени о Казахском ханстве дается много информации. Абулгази, Кадыргали Жалаири оставили в своих произведениях сведения о Казахском ханстве и его правителях. При

этом очень важны и другие письменные источники, относящиеся к периоду Казахского ханства.

Ключевые слова: Казахское ханство, Мухаммад Хайдар Дулати, Тарих-и-Рашиди, хан, султан, эмир, казах, узбек, Керей, Жанибек. Есенбуга-хан, Белая Орда, Моголистан, ханство Абулхаира.

CURRENT ISSUES IN THE FORMATION OF THE KAZAK KHANATE: HISTORIOGRAPHY AND SOURCES

Annotation. The article describes some political events of the XIV-XV centuries associated with the formation of the Kazakh Khanate. In the middle of the 15th century. In Zhetysay, the most important ethno-political processes took place related to the creation of a new political union, which went down in history as the Kazakh Khanate. This event determined the entire subsequent ethno-political history of Kazakhstan, contributed to the consolidation of the Kazakh people into a nation, the formation of an ethnic territory, and the development of the spiritual and material culture of the Kazakh people. The article provides a short overview of the historiography and written sources related to these events. One of the real written information about the Kazakh Khanate that has reached us is the work of Muhammad Haydar Dulati "Tarikh-i-Rashidi". In general, this work is devoted to the history of the Mongol Khanate. However, due to the political situation of that time, a lot of information is given about the Kazakh Khanate. Abulgazy, Kadyrgali Zhalairi left information about the Kazakh Khanate and its rulers in their works. At the same time, export data relating to the period of the Kazakh Khanate is very important.

Keywords: Kazakh Khanate, Muhammad Haydar Dulati, Tarikh-i-Rashidi, khan, sultan, emir, Kazakh, Uzbek, Kerey, Zhanibek. Yesenbuga Khan, White Horde, Mogolistan, Khanate of Abulkhair.

Сведение об авторе: Ускембаев Канат Садуакасулы, профессор Международного университета Астана, Республика Казахстан, к.и.н. e-mail: k.uskembayev@gmail.com
Сот. тел.: 87772345120.

Author information: Uskembayev Kanat Saduakasuly, professor of the International University of Astana, Republic of Kazakhstan, Doctor of Science. e-mail: k.uskembayev@gmail.com. Court. phone: 87772345120.